

ESKİ TÜRK HUKUK VESİKALARI

R. Rahmeti Arat

I.

ŞARKİ TÜRKİSTAN 'DA YAPILAN ARAŞTIRMALARA

KISA BİR BAKIŞ

Her büyük keşifte olduğu gibi, türk milletinin eski kültür merkezlerinin keşfi ve buralarda muhafaza edilmiş bulunan türk kültür eserlerinin meydana çıkarılması da bir tesâdüf eseri olmuştur. İngiliz zâbitlerinden BOWER, 1890 yılında Kuça şehrinde bulunduğu sırada, iki yerli türk köylüsünden kayın ağacı kabuğuna yazılı bir yazma eser satın almış ve bunu Kalküte 'deki Asya tetkik cemiyetine vermiştir. Ertesi yıl cemiyetin kâtibi tarafından yazılan makalede bu eserin IV. asrın sonlarına doğru kaleme alınan ve o güne kadar bilinen hindçe yazılı eserlerin en eskisini teşkil ettiği açıklanmıştır. Bilindiği gibi, Hindistan 'ın havası çok rutûbetli olduğundan, orada muhafaza edilen yazma eserlerin tarihi nisbeten yeni olup, bunların en eskileri XI. asra âit bulunmakta idi. 609 yılına âit bir yazma eser Japonya 'da muhafaza edilmiştir.

Türkistan 'da bu kadar eski bir devire âit bir eserin bulunması âlimlerin dikkatlerini bu taraflara yöneltmelerine sebep olmuştur. 1892 yılında buralara gelen fransız seyyâhi DUTREUIL DE RHINS 'in Hoten şehrinde satın aldığı bir eserin 1897 yılında tetkik ve neşrinden sonra, Türkistan en mühim bir araştırma sâhası hâline gelmiştir. Bu sonuncu eser II. asra âit olup, hindçenin prakrit şivesinde yazılmış, burkan mezhebi çerçevesi içinde, manzûm parçalar ihtiva etmekte idi. Eserin yazıldığı alfabe de, o güne kadar yalnız Hindistan 'ın şimalinde bulunan taş-kitâbelerde kullanıldığı zannedilen, *kharoṣṭhī* alfabesi idi.

Türkistan 'ın asıl ahâlisini teşkil eden türklerin memleketlerinde bu gibi eserlerin bulunduğu haberleri vardı; fakat bunların mâhiyeti ve bu eserlerin türk millî tarihi için olduğu kadar, cihan kültür tarihi için de taşıdıkları ehemmiyet hakkında mâlûmatları yok idi. Bilindiği gibi, yapı malzemesinin kıtlığından dolayı, şarkî Türkistan 'daki binalar umumiyetle kerpiçten yapılmış olup, zamanla harâbe hâline gelmiş olan bu yapıların enkazı zirâatle uğraşan yerli köylüler için mükemmel bir gübre hazinesi teşkil etmiştir. Bu gübre tarlalara nakledilirken, bunlar ara-

sında bulunan yazma eserlerin de bir kısmı gübre vazifesi görmüş ve bir kaçı da böylece seyyâhların eline geçmiştir.

Bundan sonra artık Türkistan devamlı araştırma sâhası olmuştur. Burada yapılan araştırmalara sırası ile şu milletler iştirâk etmiştir (şarkî Türkistan'da yapılan araştırma ve bunların neticeleri hakkında toplu mâlûmat için bk. VILHELM THOMSEN, *Aus Ostturkestan Vergangenheit*, alm. trc. H. H. SCHAEDEER, *Ungar. Jahrb.*, V, H. 1, 1925, s. 1 — 24, W. GEIGER, *Die archäolog. und literarische Funde in Chin. Turkestan und ihre Bedeutung für die oriental. Wissenschaft*, Erlangen, 1912 ve H. LÜDERS, *Über die literarischen Funde von Ostturkistan*, Sitzb. PAW, 1914):

1. Finler. 1898 yılında C. MUNCK ile DR. OTTO DONNER garbî Çin ile şarkî Türkistan'da bir araştırma yapmışlardır (bk. O. DONNER, *Reise in Central Asien*, 1898, Helsingfors, 1901).

2. Ruslar. 1898 yılında, daha önce de arkeoloji seyahatleri ile tanınmış olan KLEMENTZ şarkî Türkistan'ın şimâl kısmında bulunmuş ve Turfan harâbelerini tetkik etmiştir (bk. D. KLEMENTZ, *Nachrichten über die von der Kaiserl. Akad. d. Wiss. zu St.-Petersburg im Jahre 1898 ausgerüst. Exped. nach Turfan*, H. 1 [rusçadan trc. O. v. HALLER], Petersburg, 1899).

3. İngilizler. 1900/1901 yıllarında, Hindistan'da bulunan AUREL STEIN, Hindistan hükûmetinin yardımı ile, Türkistan'ın cenûp yolu üzerinde araştırma gezisinde bulunmuş ve bilhassa Hoten ve civarını tetkik etmiştir. Burada harâbelerde bulunan yazma eserlerin çoğu *kharoşthî* alfabesi ile tahta üzerine yazılmış mektup ve vesikalardan ibâret olup, bunların bir kısmı II.—III. asırlara âit bulunmaktadır. Aynı harâbelerde eski türk alfabesi ile yazılan türkçe vesikalar da bulunmuştur. Buralarda meydana çıkan vesikaların en eskisi 98 (m. ö.) yılına âit ve askerî teşkilât ile ilgilidir. Cenûp yolunun şark ucunda ve Çin seddinin bir az aşağısında bulunan Tung-Huan şehri civarında, dağlar oyularak yapılan "Bin bir burkan mağaraları" vardır. Bunların çoğu, Turfan harâbelerinde olduğu gibi, renkli resimlerle süslenmiştir. Daha avrupahlar buralara gelmeden, Tao mezhebine mensûp bir keşiş tarafından, burada bir kütüphânenin bulunduğu haber verilmişti. Bu kütüphânenin bulunduğu oda, 1000 yıllarına doğru, düşmanlardan muhâfaza maksadı ile, kapısı taşlar ile örülmüş olup, bir tâmir esnâsında keşfedilmiş ve içindeki eserlerden böylece haber alınmış idi. Bu kütüphânedeki eserlerin mühim bir kısmı, AUREL STEIN tarafından, Londra'ya nakledilmiştir. Bu zât 1913/1914 yıllarında bir daha oraları ziyâret etmiştir. Londra'ya getirilen yazmalar India Office kütüphânesinde olup, bir kısmı sonradan British Museum'a nakledilmiştir. Bir kısmının, muhtemel olarak türkçe yazmaların, anlaşma gereğince, Hindistan hükûmeti merkezinde bir kütüphâneye verilmiş olması mümkündür (bk. A. STEIN, *Ancient Khotan. Detailed report of archeolog. explorat. in Chinese Turkestan I—II*, Oxford, 1907; — *Serendia. Detailed report of expl. in Central Asia and Westernmost China*, I—V, Oxford, 1921; — *Innermost Asia. Detailed report of expl. in Central Asia, Kansu and Eastern İran*, I—IV, Oxford, 1921).

4. Almanlar. Bundan sonra daha itinali hazırlanmış olan alman heyetleri-

nin araştırmaları gelir. Alman hükûmeti ve alman ilim cemiyetlerinin geniş maddî yardımı ile desteklenen bu araştırmaların neticeleri de, diğerlerine nisbetle, daha verimli olmuştur.

İlk alman heyeti, 1902—1903 yılı kışında, GRÜNWEDEL idâresinde, Turfan ile uygurların devlet merkezi olan Kara-Şehir ve İdikut-Şehri civarında araştırmalarda bulunmuştur (bk. A. GRÜNWEDEL, *Bericht über archöologische Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902—1903*. Sitzb. d. Kgl. Bayer. Akad. d. Wis., XXIV, Abt. 1, München, 1906).

İkinci alman heyeti, 1904 yılının son baharından 1907 yılının şubatına kadar araştırmalarına devam etmiş ve meşhûr A. v. LE COQ riyâsetinde çalışmıştır (bk. A. v. LE COQ, *A short account of the origin, journey and results of the first royal Prussian (second German) expedition to Turfan in Chinese Turkistan*, JRAS, Apr. 1909; — *Reise und Ergebnisse der zweiten Deutschen Turfan-Expedition*. Mitt. d. Geogr. Ges. in München, V, H. 1, 1910; — *Bericht über Reisen und Arbeiten in Chinesisch-Turkistan*. Zeitschr. f. Ethnologie, H. 4—5, 1907).

Üçüncü alman heyeti, 1908—1912 yılları arasında, kısmen GRÜNWEDEL'in idâresinde çalışmış ve bilhassa duvar resimlerinin nakli ile meşgûl olmuştur. 2. ve 3. Turfan heyeti için bk. bir de A. v. LE COQ, *Auf Hellas Spuren in Ostturkistan*. Berichte und Abenteuer der II. und III. Deutschen Turfan-Expedition (Leipzig, 1926, 166 s., bir çok resim ve haritalar ile).

Dördüncü alman heyeti, 1913—1914 yıllarında, bu defa tekrar A. v. LE COQ idâresinde çalışmalarına devam etmiştir (bk. A. v. LE COQ, *Die vierte Deutsche Turfan-Expedition*, Turan, 1918, 1—2). İlk dünya harbinin başlanması ile, alman heyetinin faaliyeti durmuştur. A. v. LE COQ'un Türkistan'da geçirdiği müddet içinde yaptığı müşâhedeleri ile araştırmaların neticeleri hakkında kaleme almış olduğu eserleri için bk. *Von Land und Leute in Ostturkistan*. Berichte und Abenteuer der 4. Deutschen Turfanexpedition (Leipzig, 1928; 183 s., bir çok resim ve haritalar ile).

5. Japonlar. Japon burkancılarından keşiş Kont Otani 1902 yılında Kuça civarını araştırmış ve sonraları şarkî Türkistan'ın diğer kısımlarını da gezerek, Tung-Huan'daki kütüphânenin mühim bir kısmını memleketine nakletmiştir. Japonya'daki türkçe eserlerin mühim miktarda olduğu anlaşılmakla beraber, bunların mâhiyeti hakkında henüz bir bilgiye sâhip bulunmamaktayız.

6. Fransızlar. Fransız sinologlarından P. PELLİOT 1906—1909 yıllarında Çin'de yaptığı seyahatı esnasında şarkî Türkistan'ı da ziyâret etmiş ve Tung-Huan'daki yazmaların bir kısmını Paris'e götürmüştür. Bu yazmalar P. PELLİOT'nun hayatında kendi evinde kalmış ve ölümünü müteâkip, Biblioth Nationale'e nakledilmiştir. Bu koleksiyona dâhil yazmaların mâhiyeti henüz belli değildir (bk. P. PELLİOT, *Raport sur mission au Turkestan chinois* (1906—1909). Comptes rendus des Seances de l'Acad. des In script. et Bell-Lettres, Paris, 1910).

7. Çinliler. Son zamanlarda Çin'de de eski eserlerin memleket dışına çıkarılması yasağı konulmuş ve bundan sonra Türkistan'da bulunan eserlerin resmî

memurların eline geçen kısmı Pekin'deki Millî kütüphâneye nakledilmeğe başlamıştır. Tung-Huan kütüphânesindeki eserlerin kalan kısmı böylece Pekin'e gönderilmiştir. Pekin'deki eski türkçe eserlerin mâhiyeti hakkında bir bilgiye sâhip bulunmuyoruz. Yalnız meşhur çinli âlim ve seyyah Hülen-Tsang'ın vaktiyle türkçeye tercüme edilmiş olan seyâhatnâmesinin iki cildinin bu eserler arasında bulunduğunu hatırlatmak faydalı olur (aş. bk.).

Bir taraftan birinci dünya harbinin araya girmiş olması, diğer taraftan çinlilerin eski eserler hakkında koydukları yasaklar, büyük bir hızla ele alınmış bulunan araştırmaların devamına mânî olmuş ve harpten sonra her milletin kendi dâhilî meseleleri ile uğraşmaları, büyük ölçüde ilmi heyetlerin gönderilmesine imkân vermemiştir. Bundan sonra meydana çıkan eserler artık tesâdüflere ve ayrı şahısların başka maksatlar ile giriştikleri teşebbüslere münhasır kalmıştır. Bu sonuncular arasında bilhassa mühim bir eserin ilim dünyasınca nasıl mâlûm olduğunu burada kaydetmek isterim. Berlin'de tahsilde bulunan şarkî türkistanlı talebelerden biri bir tâtil esnasında, büyük hacimde ve 100 varakı geçen bir türkçe yazma getirmiş idi. Berlin akademisi lâboratuvarında bu yazma temizlenip, ütülenerek, istifâde edilebilecek şekle getirildikten sonra, sinolog arkadaşların yardımı ile, bu eserin 629—640 yıllarında Çin'den Hindistan'a seyahat eden ve bu devrin çok mühim görgü şahidi olan çinli Hülen-Tsang'ın eserinin o zamanlarda türkler tarafından kendi dillerine çevirdikleri bir tercümesi olduğu tesbit edildi. Paraya ihtiyacı olan talebe bu eseri satmak istiyordu. Eserin ehemmiyeti tebâruz ettirilerek, Türkiye Maârif vekâletine müracaat edilmiş işe de, müsbet bir cevap alınamamış ve eser Paris Millî kütüphânesine satılmıştır. Mühim bir kısmının, sonraları, Pekin kütüphânesinde bulunduğu anlaşılan bu eser, çincenin yabancı kelimelerin yazılışına müsâit olması karşısında, türk kültür tarihi için en mühim kaynaklardan birini teşkil etmektedir.

İstanbul üniversitesi kütüphânesinde, Yıldız sarayından gelen yazmalar arasında, henüz temizlenmemiş yazmaları ihtiva eden bir paket bulunmuştur. Bu paketin saraya nereden ve nasıl geldiği kat'î olarak, aydınlanamamıştır; fakat bunun Turfan'dan geldiğine muhakkak gözü ile bakılabilir. Paket içinde uygur alfabesi ile yazılan 7 vesika, manicilere âit bir sahifenin parçası, bir burkan metnine âit bir sahifenin bir parçası, tahta-basma ile teksir edilen büyük bir sahifenin bir kısmı, 14 parçadan ibâret çinçe tomarlar, hind alfabesi ile yazılmış bir eserin 10 sahifesi ve aynı şekilde, fakat her iki tarafı yazılı bir sahife bulunmaktadır (tafsilât için bk. *Ural-Altaische Jahrb.*, 1965).

Bugün birbirinden çok uzak olan bu muhtelif memleketlerin kütüphânelerini süsleyen bu türk eserlerinin bir türk kütüphânesinde, filimler hâlinde bile olsa, toplanması zarûridir. Türk kültürünü araştırma enstitüsünün bu hususta ön-ayak olmasını beklemek, yerinde bir dilek olur, kanâatindeyim.

Berlin akademisinde bulunan eserlerin sayısı ve mâhiyeti hakkında sarîh bilgiye sâhip bulunuyoruz. Bugüne kadar neşredilmiş olan eserlerin mühim bir kısmı bu koleksiyona dâhil eserlerdir. Tek-tük neşredilen parçalar dışında, diğer kütüphâne-

lerde bulunan türkçe yazmalar hakkında yeter bilgimiz yoktur. Neşredilen eserler henüz neşredilmemiş olan eserler ile kıyaslanacak olursa, bu nisbetin 1/100'i dahi bulmadığı emniyetle söylenebilir.

Şimdiye kadar ele geçirilmiş olan bu türkçe eserlerin yalnız bir tesâdüfle ve ancak kazma-küreğin vurulduğu yerlerde meydana çıkmış olduğunu unutmamak lâzımdır. Onun için bu kültür eserlerinin en büyük ve belki de en mühim kısmının hâlâ toprağın altında bulunduğunu hesaba katmak doğru olur. Yalnız dua edelim de, daha plânlı araştırmalara imkân bulununcaya kadar, türk vatanının bu bölgesinin bu eserleri bin yıldan fazla ihtimamla muhafazasına yardım eden, kuru ve yağmursuz iklimi ile ab-u-havası değişmesin ve daha bir müddet bizim bu eski kültür hazinemizi kucağında muhafazaya devam etsin.

II.

ESKİ TÜRK HUKUK VESİKALARI VE BUNLAR ÜZERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Bütün bu yazılı mâlzemenin burada ancak ictimâî hayatta insanlar arasındaki her türlü muâmele ve anlaşma ile ilgili kayıtlar ve bilhassa hukuk vesikaları üzerinde durulacaktır.

Şimdiye kadar bu vesikalar üzerinde yapılmış olan belli-başlı çalışmalar, neşir tarihi sırası ile, şunlardır:

1. AMYOT, *Memoires concernant l'Histoire les sciences les Arts, le moeurs...*, XIV, 1789.

Şarkî Türkistan'da bulunan 15 vesikanın fransızca tercümesi; Min sülâlesi devrine âit bu 15 çince ve uygurca vesikanın eski taş-basma neşri Akad. Nauk'un şarkiyat enstitüsünde bulunmaktadır. Burada bahis mevzuu edilen 3 uygurca vesika için bk. aş. 2.

2. J. KLAPROTH, *Abhandlung über die Sprache und Schrift der Uiguren*, 1812. Burada Min sülâlesi devrine âit 3 uygurca vesika neşredilmiştir; krş. yk. 1.

3. W. RADLOFF, *Altuirische Sprachproben aus Turfan von Dr. ... Klementz*. Nachrichten über die von d. k. Akad. d. Wiss. zu St.-Petersburg im Jahre 1898 ausgerüstete Expedition nach Turfan, nr. 1, 1899, s. 55 v.d.

Burada 2 hukuk vesikası işlenmiştir.

4. W. RADLOFF, *Uigurische Schriftstücke in Text und Übersetzung* (ALBERT GRÜNWEDEL, *Bericht über archäolog. Arbeiten in Idikutschari und Umgebung im Winter 1902/1903*. ABAW, Kl. 1, XXIV, Abt. I, München, 1905).

Burada 24 eski türkçe hukuk vesikası okunmuş ve tercüme edilmiştir

5. W. RADLOFF, *Ein Fragment in türkischer Runeninschrift* (İzvest. Aked. Nauk, 1910, s. 1025—1029).

Bu parça S. F. OLDENBURG tarafından şarkî Türkistan'dan getirilmiştir.

6. V. THOMSEN, *M. A. Stein Manuscripts in turkish "runic" script* (JRAS, 1912, January).

Burada eski türk alfabesi ile yazılmış bir kaç hukuk vesikası bulunmaktadır (krş. A. BERNŞTAM, *Sotsialno-ekonomiceskiy stroy orhono-eniseyskiy türok*, 1946, s. 53—54).

7. W. RADLOFF, *Uigurische Sprachdenkmäler. Meterialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov* herausgegeben. Leningrad, 1928.

Şimdiye kadar neşredilen en büyük vesika mecmuası olup, 102 muhtelif vesika ihtiva etmektedir.

8. A. v. LE COQ, *Handschriftliche uigurische Urkunden aus Turfan* (Turan, 1918, s. 449—460).

Burada 4 vesika neşredilmiştir (krş. S. E. Malov, *Zap. Kolleg. vostokovedov*, I, 1925, s. 552—556).

9. A. v. LE COQ, *Kurze Einführung in die uigurische Schrift* (MSOS, XXII, s. 107—109).

Nümûne olarak, 2 hukuk vesikası neşredilmiştir.

10. CL. HUART, *Documents de l'Asie Centrale* (Mission Pelliot). Trois actes notariés arabes de Yarkend (JA, IV, 1914).

Buradaki vesikalar 1096, 1112 ve 1114 yıllarına âit bulunmaktadır.

11. S. E. MALOV, *Dva uygurskiy dokumenta* (Rabotı vostçn. fakult. Sredne-Asiatsk. gosudar. universteta; İkdü 'l-cüman, Taşkent, 1927, s. 387—394).

Burada 2 vesika okunmuş, tercüme ve izah edilmiştir.

12. S. E. MALOV, *Uygurskie rukopisn. dokumentı eksped. S. F. Oldenburga* (Zapiski instit. vostokovedeniya Aked. Nauk, I, Leningrad, 1932).

Burada 5 hukuk vesikası okunmakta, tercüme ve izah edilmektedir.

13. R. RAHMETİ ARAT, *Uygurca yazmalar arasında* (Türk tarih, arkeologiya ve etnografiya dergisi, İstanbul, 1938, III, 101—112).

Burada evvelce RADLOFF-MALOV, *Uigur. Sprachd.*, s. 28—32, nr. 22 'de neşredilmiş olan bir vesika yeniden ele alınmıştır.

14. G. J. RAMSTEDT, *Four uigurian documents* (C. G. MANNERHEIM, *Acros Asia from West to East in 1906—1908*, Helsinki, 1940, s. 1—12).

Dört vesikanın faksimilesi, okunuşu ve tercümesi verilmektedir.

15. S. MALOV, *Pamyatniki drevnetürskoy pismennosti* (Akad. Nauk, SSR, Moskova—Leningrad, 1951).

Burada bulunan 7 vesikadan ilk ikisi (1. = s. 200—204 ve 2. = s. 204—207) ilk defa neşredilmekte olup, diğer 5 vesika *Usp.* 'den alınmıştır (= R. 7, 16, 19, 27, 28).

16. MASAO MORI, *A Study on Uygur Documents of Loans for consumption* (Mem. of the Research Depart. of Toyo Bunko, nr. 20, 1960).

Bir vesika okunmuş, tercüme ve izah edilmiştir.

17. R. RAHMETİ ARAT, *Uygurca yazmalar arasında* (Ural-Altaysche Jahrb., 1965).

Burada İstanbul 'da bulunan bir vesikanın metni neşredilmiş, tercüme ve izahı yapılmış ve İstanbul koleksiyonu hakkında mâlûmat verilmiştir.

Bunlar dışında, vesikaların şekil ve muhtevası ile ilgili çalışmalar için bk. H. HERRFAHRDT, *Das Formular der uigurischen Schuldurkunden* (Zeitschr. f. vergl.

Rechtswissenschaft, XLVIII, Stuttgart-Berlin, s. 93—103); A. CAFEROĞLU, *Uygurlarda hukuk ve mâliye ıstılahları* (Türkiyat mecm., 1934, 43 s.); A. N. BERNŞTAM, *Uygurskie yûridičeskie dokument* (Probl. istočnikovovedeniya, III, 1940, s. 61—84); I. Giriş, II. Hukuk vesikalarının neşri ve bunların eski türkçe âbideler arasındaki yeri, III. Vesikaların umûmî hatları, IV. Vesika şekillerinin menşei ve V. Vesikaların nevîleri kısımlarını ihtiva eden bu makaleyi görmek mümkün olmamıştır.

Şimdiye kadar neşredilmiş olan uygur vesikaları ile ilgili çalışmalar arasında, sayı ve dolayısı ile çeşit bakımından, RADLOFF-MALOV 'un *Uigurische Sprachdenkmäler* 'i en mühim bir yer işgâl eder. Fakat bu neşrin de, eserden her kesin istifâdesine engel olan, bir çok eksikleri vardır. Msl. burada 102 vesikadan ancak 39 vesikanın transkripsiyonu verilmiş olup, bunlar da rus alfabesinin işaretli harfleri ile yapılmış bulunmaktadır. Bu metinler de RADLOFF 'un, sonraları kendisinin de vazgeçmiş olduğu, eski türkçe hakkındaki yanlış nazariyesine göre okunmuş olduğundan, bunlar istifâdeyi kolaylaştırmaktan ziyâde, zihinleri karıştıracak bir şekil almıştır. Esere alınmış olan vesikaların büyük bir kısmının transkripsiyonu verilmemiş, fakat vesikaların metni, müellifin kendi okuyuşuna göre, uygur harfleri ile tab'edilmiştir. Vesikaların faksimileleri esere eklenmemiş olduğundan, tereddütlü yerlerin kontrolü güçleşmekte ve bir çok hâllerde bu bûs-bütün imkânsız olmaktadır. S. MALOV 'un tashihleri de her suâlê cevap verecek mâhiyetinde değildir. W. RADLOFF 'un tercüme ve izahları almanca yazılmış olduğu hâlde, esere sonradan MALOV tarafından yapılan ek ve tashihler, bilhassa lûgatçedeki türkçe söz ve tâbirlerin karşılığı rusça olarak verilmiştir. Bu husus da eserden vâsıtasız olarak istifâdeyi güçleştirmektedir. Burada bu kıymetli eserin küçümsendiği fikri anlaşılmasın. Bununla ancak bu metinlerin, asıl dilciler dışında, vesikaların muhtevası ile ilgilenmek isteyen kimselerin istifâde edecekleri bir hâlde bulunmadığı belirtilmek istenilmiştir.

Diğer taraftan vesikaların günlük hayat ihtiyâcına göre ve muvakkat bir zaman içinde mahdud bir muhit için kaleme alındığı ve bundan dolayı yazısının uygurca metinler ile, msl. dinî metinler ile, mukayese edilmeyecek derecede güç okunduğunu da unutmamak gerekir. Bu vesikalarda geçen şahıs adları ile çok defa yalnız bu gibi vesikalara has olan kısaltılmış tâbirler, bugün kullanılmayan, kısmen türkçe ve kısmen türklerin temasta bulundukları komşularından alınan ölçü ve ölçek isimleri ve bunların kıymetlerinin tâyininin güçlüğü, okunması kadar, metnin anlaşılmasını da zorlaştıran âmillerdir. Bunların doğru tesbiti ve tâyini belki bu vesikaların toplu hâlde bir arada tetkiki ile ancak mümkün olabilir.

Hukuk vesikalarının araştırılmasının, milletlerin ictimâî müesseselerinin gelişmesini tâkip hususunda ne kadar büyük yardımda bulunabileceğini burada hatırlamak bile fazladır. Yalnız bu münâsebetle şu noktanın unutulmaması gerekir. Tarihimizin eski devirlerinde türklerin vücûda getirdikleri müesseselerinin esas-

ları hakkında mâlûmat verebilecek ve türklerin kendileri tarafından yazılan bu mâlzemenin ehemmiyeti, yalnız hukuk sâhası hududları içinde kalmaz, türk kültür tarihinin her dalını az-çok ilgilendirir. Çünkü türk ülkesinin bu bölgesi —türklerin kurdukları diğer benzer kültür merkezleri meydana çıkıncaya kadar, bunu emniyetle söyleyebiliriz — türk tarihinde öyle büyük bir rol oynamıştır ki, biz bunu ancak Türkiye 'nin dünya kültür tarihinde oynadığı rol ile mukayese edebiliriz. Onun için bu bölgedeki mâlzemenin tetkiki bize o devirdeki durumlarını henüz açık göremediğimiz diğer türk bölgelerindeki müesseseleri tasavvur etmemize ve oralarda muhâfaza edilen tek-tük vesikaları daha iyi anlamamıza yardım edecektir.

III.

HUKUK VESİKALARININ MÂHİYETİ

Mevcut vesikaların bir kısmı şahısların cemiyet ve devlet ile olan münâsebetlerine âit olup, bir kısmı da ayrı ferdler arasında cereyan eden muâmele ile ilgilidir.

Ferdler arasında yapılan muâmelenin devletin bu husûsları tanzim eden kanunlarına istinat etmiş olması tabiidir. Aksi takdirde ferdler arasında yapılan akidlerin mânası kalmazdı. Yalnız burada bilhassa bir noktaya dikkatin çekilmesi icap eder. Mukaveleler arasında öyle vesikalar vardır ki, bunlarda zikredilen mevzûlardan bâzıları için bugün ayrıca mukavele yapmak ve sened tanzim etmek, fuzûlî olmasa bile, tuhaf karşılanabilir. Msl. bir yerden başka bir yere gidip-gelmek için birinden bir eşek kiralanıyor ve bunun için şahidler önünde bir sened imzalanıyor. Senedde kira bedelinin nev'i ve mikdarı tâyin ile bunun dönüşte ödeneceği tesbit ediliyor. Bedelin ödenmediği takdirde, kiracının başka biri ile müşterek arazisinden kiralaayanın istifade edeceği ve yolda eşek her hangi bir kazaya uğradığı takdirde de, kiracının eşek sâhibine başka bir eşek vereceği taahhüt ediliyor. — Çok az miktarda alınan ödünç paralar için de buna benzer senedler yapılmıştır. Para meselesinde belki de bu işle meşgûl, bir nev'i bankacılığın mevcûdiyeti düşünülebilir. — Bu çeşit senedler arasında bir tânesi de birine âit olan câriyenin bir müddet çalıştırılmak üzere, başka birine devri ile ilgilidir. Müddeti gelince, câriye eski sâhibinin yanına dönüyor. Bu iki şahıs arasında artık her hangi bir dâva mevzuu kalmamış olması icap eder. Fakat ileri de câriyenin eşyası (elbise v.b.) hususunda itiraza mârûz kalmamak için, yeniden tekrar bir vesika tanzim ediliyor. Câriyenin eşyaları ile birlikte geri alındığı ve bu hususta her hangi bir dâva mevzuu kalmadığı tesbit edildikten sonra, eğer buna itiraz eden ve aksini iddiada bulunan biri çıkarsa, ceza olarak, büyük orduya beş altın *yastuk*, şehzâdelere birer altın *yastuk*, Iduk-Kut 'a bir altın *yastuk*, Koçu 'daki hazineye bir gümüş *yastuk* ödeyecektir. Câriyenin o müddet içinde çalıştığı için ödenen para iki *yastuk* ve yirmi gümüşten ibârettir. Câriyenin çalıştığı yerde bırakmış olduğu veya böyle bir iddiaya mevzû teşkil edebilecek eşyasının kıymeti her hâlde ceza olarak tesbit edilen mikdarın çok-çok dâunda bulunması icap eder.

Bütün vesikalar tetkik edilip, bu devreye âit diğer mâlûmat bir araya getirilinceye kadar, bu hususta bir fikir ileri sürmek doğru olmamakla beraber, insanların o zamanlar şimdikinden daha çok kanunlara bağlı oldukları düşünülebilir.

Ferdlerin devlet müesseseleri ve cemiyet içindeki muhtelif zümreler (rûhânî, askerî, idârî v.b.) ile olan ilgileri hakkında da vesikalardan oldukça mühim mâlûmat elde etmek mümkündür.

Vesikaları, açık olarak, iki bölümde toplamak mümkündür: 1. ferdlerin, ayrı-ayrı veya toplu hâlde, kendi aralarındaki muâmelenin tanzimi; 2. ferdlerin, ayrı-ayrı veya toplu bir hâlde, devlet ile olan münâsebetlerinin tanzimi. Bu iki bölüm, duruma göre, birbirine karışmış olarak da vesikalarda ifâdesini bulmaktadır. Devletle ilgili olanlar nüfûs sayımı, aynen veya nakden ödenen muhtelif vergiler, devlet işletmeleri olarak vasıflandırabileceğimiz müesseselerde iş mükellefiyeti v. b. hususlarda devletin tebeaya karşı tutumu cârî kanun ve hükümleri ile tesbit edilmiş olduğundan, bunların vesikalara intikali ancak istisnâî hâllerde bahis konusu olmaktadır. Bunların teferruatını o devrin kanun dergilerinde aramamız gerekir.

Ferdler arasındaki muâmelelere esas olan kanunların mâhiyeti yakından bilinmemekle beraber, vesikaların tanziminde ve ehemmiyetlerine göre gözetilen usûller, böyle bir ictimâî nizâmı tesbit eden kanunların, hiç değilse esas hatları ile, mevcûdiyetlerini icap ettirmektedir. Meselâ ayrı şahıslar arasında yapılan anlaşmalarda, itiraz hakkı olan kimselerin itirazda bulunmamaları için, ayrıca kayıtlar konulmaktadır. Bunlar arasında, vesikayı tanzim eden şahısların durumuna göre, en yakın akrabalarından başlayarak, en uzak akrabalara doğru (oğul, kız, büyük kardeş, küçük kardeş, güvey, yeğen, dayı, *kadaş*, *ka kadaş*, *toğmuş*, *uruğ*, *tariğ*) zikredildikten başka, akrabalık dışında bir nizamın mümessilleri de bâzan yer almaktadır. Msl. *onluğ yüzlüğ* (arazi ile câriye ve köle satışlarında ve vasiyetnâmelerde) “on-başı” ve “yüz-başı” tâbirleri, önceleri birer askerî tâbir olmakla beraber, sonraları sivil teşkilât nizamında da yer almıştır. Cengiz devlet teşkilâtının rehberleri olan uyğurlardan bu idâre usûlü moğullara ve dolayısı ile onların idâresinde kurulan türk devletlerinde ve oralardan da türklere tâbi olan diğer milletlere de geçmiştir. Son zamanlara kadar Rusya’da umûmî olarak kullanılmış olan, köylerde seçimle tâyin edilen en küçük devlet memurlarının unvanı “on-başı” (desyatnik) ve “yüz-başı” (sotnik) idi. Bunların vesikalarda zikredilmiş olması, her hangi bir mülkiyet hakkının devri ve dolayısı ile devlet ve ferdlerin hukuku ile ilgili bulunmasından ileri gelmiş olmalıdır.

Bundan başka, umûmiyetle “on-başı” ile “yüz-başı” ’nın zikredildiği vesikalarda ve onlardan sonra, bir de *alımçı* ve *birimçi* (köle satışında) zikredilmektedir ki, bunların da itirazlarında her hâlde bir kanûnî mesnede dayanmış olmaları lâzım gelir.

Bâzi vesikaların halk huzûrunda veya A ve B hûzûrunda tanzim edildiği ayrıca kaydedilmektedir ki, bunların devletin ilgili memurları olup-olmadığı araştırılmağa değer.

IV.

HUKUK VESİKALARININ NEVİLERİ

Eski türkçe hukuk vesikalarını, bugünkü kullanılışlarına göre, sened, makbuz, mukavele v.b. şeklinde, hukûkî kıymetleri bakımından da ayrı bir tasnife tâbi tutmak mümkündür. Bâzan vesikalarda bunların hukukî durumları ayrıca belirtilmiştir. Burada kullanılan tâbirler şunlardır:

1. *bitig*, yazı ile tesbit edilen her hangi bir muâmele vesikasına verilen umûmî bir isimdir. Misâlleri için bk. a) resmî idâre makamlarına verilen yazılı beyannâmelerde (101/R 40, 121/R 41, 140/055, 215/67) ve b) ferdler arasındaki yazılı anlaşmalarda (R3 ve 9; krş. *Usp.*, fihrist).
2. *baş bitig*, asıl ve esas vesika için kullanılmış bir tâbir olup, bunun yerine, *çın bitig* ("hakikî sened"), *çın baş bitig* veya *önğ bitig* tâbirleri de geçer. Msl. birinin mülkünde bulunan bir kadın ev hizmetçisinin satış muâmelesinde tanzim edilen vesikanın arkasında "A'nın *baş bitigi*" kayıtlıdır (300/R 61). — Vakiyle satın alınan bağın *baş bitigi* aranıp, bulunamamış; sonradan meydana çıktığı takdirde bunun *vuçunğ* olması kaydı ile, resmî kırmızı damga ile mühürlenerek, yeniden bir vesika tanzim edilmiştir (80/04). — Bir bağın kiracısı A'nın verdiği senedin (*baş bitig*), *idiş bitig* olduğu; bunun *çın bitig* olduğunu iddia etmeyeceği ve bağını istediği anda iade edeceği hakkında teminat vermektedir (276/R 6). — Bir mektupta, Koçu veya Kızıl'da A'nın *baş bitig*'i bulunduğu ve bunun aranıp, gönderilmesi istenilmektedir (287/R 17). — Bir mukavelenin metninde *baş bitig* tâbiri geçmektedir (179/30).
3. *çın bitig* (bk. *baş bitig*, *çın baş bitig*, *önğ bitig*), hakikî sened, asıl mukavele. Msl. A'ya *bitig* veriyor, onun kendisine bağ için verdiği *baş bitig*'in *idiş bitig* olduğunu, bunun *çın bitig* olduğunu iddia etmeyeceğini taahhüt ediyor (276/R 6).
4. *çın baş bitig* (krş. *baş bitig*, *çın bitig* ve *önğ bitig*), hakikî, esas, esas sened, vesika. Msl. bir mektupta, A'ya âit bağ cemâatin zorla satmak istediği ve bunun yerine B'ye başka bir bağ verileceği; bağız kalmak istemezse, kendisindeki *idiş bitig*'i verip, *çın baş bitig* yapıp göndermesi, *bitig* gelince, eskisi yerine yeni bir bağ alacağı yazılıyor (292/24).
5. *idiş bitig*, bununla kira veya ortaklık yolu ile, bir mülkten muvakkat istifade için tanzim edilen vesika anlaşılmış olmalıdır. Msl. muayyen miktar şarap mukabilinde biri bağını başkasına işletmeğe veriyor; bu hususta yapılan mukavele münâsebeti ile, bağ işletecek olan kendi tarafından bir vesika imzalıyor ve bağ için yapılan mukavelenin bir *baş bitig* olmayıp, *idiş bitig* olduğu

ve kendisinin bunun *çın bitig* olduğunu iddia etmeyeceğini ve sâhibi bağı ne zaman isterse, birikmiş kirası ile birlikte, derhâl iâde edeceğini taahhüt ediyor (276/R 6). — Aynı vesika ile ilgili olması muhtemel bir mektupta *idiş bitig*’i verip, yerine *çın baş bitig* tanzim edip gönderilmesi istenilmektedir (292/R 24).

6. *önğ bitig* (krş. *baş bitig*, *çın bitig*, *çın baş bitig*), vesikalardaki kullanılışına göre, *baş bitig* v.b. *hânziyorsa* da, burada *önğ* (“önce”) kelimesinin asıl mânası ile ilgili bir mefhûm kastedilmiş olmalıdır. — RADLOFF-MALOV’da bu tâbir üç vesikada geçmektedir. Nr. 35’te RADLOFF’un *anıñg* ve *sonğ* şeklinde okumuş olduğu bu tâbiri MALOV *onğ* şeklinde tashih etmektedir. Nr. 48’de RADLOFF *önğ* okumakta, fakat esere ilâve edilen fotoda *onğ* yazılmaktadır. Nr. 112’de ise, RADLOFF vesikanın yalnız tercümesini vermekte ve bunu, “anfängliche Schrift” şeklinde tercüme etmektedir ki, bu *önğ bitig*’e tekabül eder. Sonradan uygur harfleri ile basılan metinde MALOV tarafından *önğ* şeklinde, ince olarak dizdirilmiştir. Bunun metnin aslı ile bir daha karşılaştırılması gerekir. Misâlleri için bk. msl. biri, casrih edilmemekle beraber, veresiye almış olması muhtemel bir mala karşılık, bir *önğ bitig* veriyor; bunun kaybolması üzerine, bir *tutup turğu* sened tanzim ediliyor ve eskisi meydana çıktığı takdirde, *vuçunğ* olup, hükümsüz kalacağı kaydediliyor (275/R 5). — Bir çok kimseler ile dâvalı olan, A’ya âit gümüşten şu kadarını alıyor ve bu hususta *önğ bitig*’e itirazı olmadığına, fakat diğer hususlarda dâvası bâki kalacağına dâir bir sened veriyor (R 112). — Birinden fâizle verilen gümüş alınıyor ve *önğ bitig*’i kaybolduğundan, yerine *buçunğ bitig* veriliyor; eskisi meydana çıkarsa, hükümsüz olacağı belirtiliyor (R 48). — Aynı meâlde bir vesika için bk. 184/35.
7. *vuçunğ*, *buçunğ bitig*; kaybolan *baş bitig* veya *önğ bitig* yerine geçmek üzere tanzim edilen vesikaya delâlet eder; bk. msl. satın alınmış olan bir bağın *baş bitig*’i aranıp bulunamadığı, sonra meydana çıktığı takdirde *vuçunğ* olacağı hakkında, resmî dâirede, kızıl damgalı bir vesika tanzim edilmiştir (80/04). — Diğer misâlleri için bk. 6. *önğ bitig*’de zikredilen vesikalar.
8. *yantut bitig*, muayyen bir müddet için alınan malın iâdesi münâsebeti ile tanzim edilen vesika; bk. msl. biri A’ya *yantut bitig* veriyor; bağın dört yılı dolmuş olduğundan, 37 pamuklu alıp, bağı iâde ediyor (157/8).
9. *yanut bitig* (bk. nr. 10).
10. *tutup turğu yanut bitig*, muvakkat iâde vesikası; RADLOFF-MALOV, nr. 5’te biri başkasının (borçlu olduğu) ipeklüğünü alıyor, *önğ bitig*’i kaybolduğundan, yerine *tutup turğu yanut bitig* veriyor; *önğ bitig* meydana çıktığı takdirde, bunun *vuçunğ* olacağı tasrih ediliyor (275/R 5). (Burada *yanut* tâbiri MALOV’ca da gözden geçirilmiş olduğundan, okuma hatası şimdilik bahis mevzuu değildir).
- tuta turğu bitig* (*yarlıg*) için bk. nr. 17.
11. *ata bitigi* “baba yazısı”, vasiyet-nâme; bilhassa babanın çocukları ile ilgili yazılı vasiyeti. Msl. bir baba oğullarından birine, büyük baba ve büyük an-

nesi ile babasına devamlı duâda bulunmak şartı ile, malının bir kısmını bırakıyor. Rûhânî zümreye mensup olduğu anlaşılan bu oğul, kardeşleri ile on-başı ve yüz-başı dâhil, hiç bir kimse tarafından, her hangi bir mükellefiyete tâbi tutulmayacak; aksi takdirde, bu kimseler cezalandırılacaktır. Anlaşıldığına göre, kardeşleri bu vasiyeti yerine getirmemişler ve bu hususta, yazılış şeklinin de gösterdiği gibi, resmî dâireden vasiyet-nâmeyi teyit eder bir karar kaleme alınmıştır: "...babanızın bırakmış olduğu *bitig* 'i tutmadan, A 'dan *kalan*... ahyormuşsunuz; bundan sonra babasının vasiyet-nâmesine göre hareket ederek, kendisinden hiç bir şey istemeyeceksiniz". Ayrıca "babası B 'nin *bitig* 'i yürürlükte olduğu için, verilmiştir" — şeklinde bir kayıt düşmüştür (77/01). — Bir mektupta da: "... sana söyleyemedim... benim oğlum senin küçük kardeşindir. *Alım-verim* ve *kalan* isteyenler olursa, babasının bırakmış olduğu *bitig* 'e göre hareket edip, ne söyleyeceğini sen bil" — denilmektedir (175/26). — Bir de zedelenmiş olan ve malını çocukları arasında taksim eden ve müşterek kullanılması lâzım gelen mülkten her kesin müsâvî istifâdesini şart koşan bir vasiyet-nâmede: "... *ata bitigi* yürüsün diye... *bitig* verdim. Buna göre hareket etmeyenler vasiyet-nâmeyi itibâre almayanlar günahına duçar olup, hisselerini almadıkları gibi, üstelik şu kadar dayak cezasına da çarptırılınsınlar" — denilmektedir (R 55). — Biri ağır hastalanınca, öleceğini düşünerek, malının bir kısmını oğlu A'ya verilmesi için, bir vasiyet-nâme tanzim ediyor ve sonuna hep birlikte kendisini evlendirmeleri tavsiye ediliyor (83/07). — Biri ağır hastalığa tutularak, ne olur-ne olmaz diye, iki şahid ve iki memur huzûrunda, karısı nâmına bir vasiyet-nâme tanzim ediyor. Kendisi ölünce, karısı bir daha evlenmeyecek ve oğlunu büyütecek; diğer iki oğlu, üvey annelerinin kendilerine âit olduğu iddiâsı ile, onun işine karışmayacaklar (315/R 78).

12. *budun bitigi*, halk, cemâat ile ilgili vesikalar; msl. bir cemâat kendisine iki vergi ödemek ağır geldiğinden, 17 reis yanında toplanarak, bir anlaşma imzalıyor ve memurlara aynı şekilde mukabelede bulunmağı taahhüt ediyor. Halk fakir olduğu için, aynı zamanda iki vergi verecek durumda değildir. Vesikanın arkasında *budun bitigi* kaydı bulunmaktadır (314/R 77). — Bir cemâat, pamuklu mukabilinde, yanında çalışan bir *şalançı* 'yı *borlukçı* olarak veriyor ve *birt* vermekte olan başka bir *şalançı* 'yı geri alıyorlar. O günden itibâren verdikleri kimseden vergi istemeyecekler. Dört şahid önünde tanzim edilen vesikadaki bir mührün *il budun* 'a âit olduğu kayıtlıdır (284/R 14).
13. *ötüg bitig*, istidâ, arzuhâl, *inçü* bağcılardan günün birinde ayrıca *şalan* vergisi istemeğe başlamışlar. Her iki vergiyi ödemek ağır geldiğinden, o devrin devlet reisi Toklug Timür (1347—1365) 'e mürâaat ederek, daha önceki hükümdarlar zamanındaki durumlarını belirtmek suretiyle, bu vergiden muâf tutulmalarını rica ediyorlar. Bu olmadığı takdirde *inçü* bağlarında çalışmaktan vazgeçeceklerini bildiriyorlar (R.R.A./R 22). — Husûsî mektup şeklinde kaleme alınan bir *ötüg bitig* 'de birinin rica ile getirildiği ve kendisine bu hususta

imzalı sened verildiği, bu yazıyı alınca kimsenin ona her hangi bir müdâhalede bulunmaması ve işi-gücü varsa, bunun mektup sâhibi tarafından yapılacağı bildiriliyor (299/R 45).

14. *yarlıg*. Vesikalar arasında hükümdarlar tarafından tanzim edilen ve umûmiyetle manastır ve manastır arazisi ile ilgili *yarlıg* 'lar da bulunmaktadır. Aynı vesikada bunların bir kaç çeşidinin ismi geçmektedir. Bk. msl.
15. *ulam yarlıg*, mânastır ile ona âit arazinin, hükümdarların ve bilhassa manastır âmirlepinin değişmesinden dolayı yeni sâhiplerine tevdi edilmesi münâsebeti ile, devlet idâresince tanzim edilmiş bir vesika olup, intikal, devir v.b. v.b. (*ulam* < *ula-m*) mânasına veya buna yakın bir mânaya kullanılmış olmalıdır. Bk. msl. vaktiyle Kadir Bilge Tengri İlig tarafından tesis edilen bir manastıra âit arazi ve içindekiler hakkında: şu kimselerin idâresinde bulunan manastır arazisi ve bağlarından her hangi bir vergi veya iş mükellefiyeti istenilmeyeceği *ulam yarlıg* ile *birtürü yarlıg* 'da kayıtlı imiş. Vergilerden (bir çok vergi ismi sıralamaktadır) muâf tutularak, memleket ve halk için duâda bulunmaları arzusu ile, şu kimselere burasını yeniden vererek ... idâre etsinler; yaşadıkları müddetçe hâkim olsunlar. Onlardan sonra da manastırda devamlı oturan râhipler hâkim olsunlar... -deki cemâat kârışmasın... vergi alınmasın ve kendileri iş mükellefiyetine tâbi tutulmasınlar... Bunun için bu *tuta turğu bitig yarlıg* 'ı verdik. (Vesikada imza ve mühür olmadığından, bunun müsvedde veya kopya olduğu düşünülebilir) (322/R 88).
16. *birtürü yarlıg*, metindeki yerine göre, bunun da *ulam yarlıg* 'ın bir benzeri olduğu anlaşıyor: intikal fermânı (misâli için bk. 14).
17. *tuta turğu bitig*, bununla asıl *yarlıg* verilinceye kadar, manastırın idâresinin muvakkat bir müddet tanzimi için verilen vesika kasddedilmiş olmalıdır; bk. msl... manastıra ve manastıra âit araziye şunlar hukmetsinler. Manastırı terketmeden, yaz-kış duâ ile meşgûl olsunlar. Araziye kimse müdâhale etmesin. Onun için bu *tuta turğu bitig* verilmiştir. (Bu vesika da manastır idâtesini tanzim için verilmiş olmalıdır. Vesikanın alt-sol kenârına büyük al-damga basılmıştır) (154/5).
18. *tuta turğu bitig yarlıg*, her hangi bir usûlsüzlüğün önüne geçmek üzere, şimdilik ve muvakkat bir zaman için veya aynı şahısların aynı şartlar altında bulundurulması faydalı görülen bir vesika mânasına kullanılmış olmalıdır. (Misâl için bk. nr. 14).
(Krş. bir de *tutup turğu yanut bitig*, nr. 9).
19. Vakıf vesikaları. Vakıf ile ilgili eski türkçe vesikaları, hepsi de dinî vakıflar olmak üzere, üç kısımda toplamak mümkündür: A. manastır inşası münâsebeti ile tanzim edilen vesikalar, B. manastırlara vakfedilen arazi veya bağların temlik vesikaları ve C. manastır veya manastıra âit bina ve arazi temlikinin devlet reisleri tarafından tasdiki ve vergilerden muâf tutulmaları için verilen fermanlar (bu sonuncu guruba dâhil vesikalar için bk. nr. 13—16).
- A. Bir manastır te'sisi münâsebeti ile tanzim edilen ve zamanımıza kadar muhafaza edilmiş olan üç vesikanın üçü de, binanın temeline konulmak üzere,

kenarları yontularak uçları sivrileştirilmiş ağaç kazıklar üzerine yazılmıştır. Bunların ikisi uyğur harfleri ile türkçe ve üçüncüsü çince olarak tanzim edilmiştir.

Bu te'sis vesikalarından biri, dinleyici râhibe Tengriken Tigin Silig Terken ile dinleyici râhip Külüg Inanç Saçu Seŋgün tarafından, böyle bir te'sisin büyük sevaplarını din ulemasından duyduklarından ve bu sâyede sonunda burkanlar diyârında doğmak arzusu ile kaleme alınmıştır. Koçu şehrinde bir mâbedin harâbeleri arasında bulunan ve III. alman araştırma heyeti tarafından meydana çıkarılan bu kazık-vesikanın 768 yılına âit olması muhtemeldir (F.W.K. Müller, *Zwei Pfahlschriften aus den Turfanfunden*. Abh. PAW. 1915, s. 3—16 ve R 26).

İkinci kazık-vesika da aynı maksad ve arzular ile, bir türk beyi, karısı, kızı ve iki oğlu tarafından, bir manastır te'sisi için yazılmış olup, bu sevaplı işten diğer akrabalarının da sebeplenecekleri kaydedilmektedir. Koçu şehrinin cenup duvarı civarında meydana çıkan bu vesikanın 767 veya 827 yılında tanzim edilmiş olması muhtemeldir. Birincisine nisbetle daha büyük olan bu vesikanın yazısı çok silik olduğundan, iyice okunamamaktadır (F.W.K. Müller, *Zwei Pfahlschriften*, Anhang 1).

Aynı şekilde tanzim edilen bir vesika da Seŋgim'de bir mâbed harâbesinde bulunmuştur. Vesika çince yazılmış olmakla berâber, içerisinde geçen şahısların adları ve unvanları türkçedir. Vesikanın yazılış tarihi ve maksadı ifâde edilen kısımlar zedelenmiş olduğundan, bu hususlar tesbit edilememektedir (F.W.K. Müller, *Zwei Pfahlschriften*. s. 17—21. 29—31).

- B. Arazi vakfı ile ilgili bir vesikada, bunun hangi manastıra âit olacağı, arazinin hududları, mahsûlünün (darı, pamuk, şarap) miktarı etraflıca tesbit edilmektedir. Vesikanın üst-sağ kenârı eksiktir; tarihi 60-lık devre ile kayıtlıdır. Bu vakıf araziye kimse itirazda bulunmayacak; bulunursa, 77 kamçı cezası ile cezalandırılacaktır. Biri—başta ve ikisi—sonda olmak üzere, üç büyük al-damga ile mühürlenmiştir (129/045).

Bir şahıs, memleket ve halkın korunması, kendisinin hastalanmaması ve ölünce, burkanlar huzûrunda doğması için, ... kimseden değiştirip alınan, ... sular ile sulanan ve ... büyüklüğündeki bağını ... manastırdaki ... zâta vakfediyor. Koçu'daki râhipler .. yere gidip, merâsime iştirâk ettikleri vakit, onlara bu bağdan şarap ikrâm edilerek, hayır duâları alınacaktır. Bağın hududları tesbit ediliyor. Vakfedenin kardeş ve akrabasından kimse her hangi bir itirazda bulunmayacaktır. Vesikanın baş ve son kısımları eksiktir. Mevcut kısımda 8 mühür vardır.

Vesikanın halktan biri tarafından yapılan vakıf arazi ile ilgili olması, bilhassa dikkate değer.

20. Devlet ile ferdler arasındaki münasebetleri tanzim eden vesikalar: *uluğ defter* kayıtları ile ilgili senedler *ıduğ-kut* adına tanzim ve *tümen ilçi begler*'e hitap edilerek yazılmaktadır; bunların devletin en mühim işlerinden biri

olan umûmî sayım ile alakalı olması gerekir.

Ferdlerin devlete karşı her türlü mükellefiyetlerini tanzimde esas teşkil eden sayım ile ilgili, bu neviden mevcut her dört (121/R 4, 101/R 40, 140 a/055, 215/67) vesikanın dış görünüşü (muayyen satırların dışarı veya içersi alınması, şahıs veya mefhûmların muayyen satırlarda ifâde edilmesi, tarih kaydı v.b.), birbirinin aynıdır. Bu benzerlik bunların bir devlet müessesesi tarafından büyük bir dikkatle tanzim edilip, sonradan mükelleflerle imzalatılmış olduğuna yahut bunlar için önceden hazırlanmış sened şekillerinin bulunduğuna delâlet eder.

Vesikalar evde mevcut kimselerin hepsinin "büyük deftere" kaydedildiği ve bunlardan başka, evde kimsenin bulunmadığına dâir olup, aksi iddia edilip, bu iddia doğru çıktığı takdirde, ölüm veya ağır dayak cezası taahhüdü altına girilmektedir.

Bu taahhüt senedleri ile ilgili görünen bir vesika bu hususu bir az daha açıklayacak durumdadır. Ancak vesikanın baş tarafı zedelenmiş olduğundan, bunun kimin adına tanzim edildiği, açık olarak, belli değildir. Fakat vesikaya eklenen şâhidlerin ifâdesinde geçen Koçu (Uygur devletinin ve dolayısı ile Iduk-Kut'un paytahtı) şehri, bunun devlet idâresine verilen bir taahhüd olduğunu gösteriyor. Bu vesikada, yalnız başka bir yerde yapılan kaydın doğruluğu tasdik edilmekle kalmıyor, evde bulunan şahıslar, büyükten küçüğe doğru, sırası ile kaydediliyor. Msl. [...].6, [...].5, 30, 13, 10, 8 ve 5 yaşlarında olan kimselerden son ikisinin oğulları olduğunu ayrıca tasrih ediyor. Diğerleri vesikanın zedelenmiş kısmına tesâdüf ettiğinden, bunların âile ile olan bağları tesbit edilemiyor. Senedin okunabilen kısmında, zikredilen şahısların sayısı yedi olup, bu sayının aslında daha fazla bulunmuş olması da muhtemeldir.

Bu senedin diğerlerinden farklı tarafı, senedde yazılanların yanlış olduğu iddia edilir ve bu doğru çıkarsa, 57 kamçı cezasına çarptırılacağı ve bir de kendisine âit *yastuk*'tan mahrûm kalacağı kaydının bulunmasıdır.

Vesikanın altında, bunun doğruluğuna şâhid gösterilen iki şahsın, yazıda zikredilen kimselerin ve yaşlarının doğru olduğu ve bunların Koçu tesbit (?) ettiği vakit de mevcûd bulunduğu ve *yastuk*'u alıp, vergilerini ödedikleri, buradan hiç bir yere ayrılmadıklarına dâir ifâdeleri yazılıyor ve bunun yalan olduğu iddia edilir ve bu doğru çıkarsa, 57'şer kamçı cezasına râzı oldukları kaydediliyor.

Senedi veren ve buna şâhidlik edenlerin zikrettiği *yastuk*'un niçin verildiği ayrıca kaydedilmemiştir. Bu devlete âit bir para olabileceği gibi, bu şahsın başka bir şekilde te'min ettiği bir geliri olup, bunun seneddeki zikri bir nevi ceza mâhiyetinde kayda geçirilmiş olabilir.

Devlet ve ferdler arasındaki münâsebetler ile ilgili vesikalar daha çok devlete ödenecek vergiler ile devlete âit iş yerlerinde çalışan kimselere dâirdir. Elde mevcut vesikalar iyice araştırılıncaya kadar, ahalinin bu mükellefiyetleri hakkında bir fikir edinmek güç olacaktır. Burada bununla ilgili

vesikalar hakkında bir kaç örnek verilmekle iktifa edilecektir. Msl. *kalancı*, en çok karşılaşılan bu tâbir ile, devlete umûmî mâhiyette muayyen bu vergi veren bir zümre kasdedilmiş olacaktır; bk. msl. bizimle birlikte *kalancı* olan A'yı *borlukçı* olarak verip, bizim *birt*'e tâbi olan B adlı *kalancı* 'mızı geri aldık. Bu günden itibâren A'dan vergileri almayacağız. 4 şahid önünde tanzim edilen bu vesikanın sonunda "bu nişan ... adlı il budun 'undur" denilmekte ve bir de.. ile faydalı olduğu için, *borluk* sâhibi A'yı *borlukçı* olarak verip, B'yi geri aldık" kaydı tekrarlanmaktadır (284/R 14). — Turfan 'da birinden *kalancı* kesmişler ve kendisi *kalancı* olmuş; o birine mektup yazarak, orada lâzım gelen muâmeleyi yapıp, mühürlü bir vesika göndermesini istemiş. Kendisinin eski durumu her hâlde şimdikinden daha iyi olmuş olacak (214/66). — Biri *kalancı* olmuş; diğer borçları da çok olduğundan, bu vergiyi ödeyememiş ve oradan uzaklaşmak mecburiyetinde kalmış. Kendisinin başka biri ile ortak bağını, borçlarını ödemek şartı ile birine bırakmış. 3 yıl içinde borcunu ödeyip, bağını geri alacak; ödemeğe muvaffak olamazsa, bağını o şahsa terk edecek (298/R 32). — *kalancı* için bk. bir de 314/R 77, 77/01, 175/26, 291/R 21; *inçü kalancı* 116/031 *çıgay kalancı budun* (314/R 77).

borlukçı (*inçü borlukçı*); Lükçüng'deki bağa *inçü* 'den *borlukçı* verilsin denildiği için A'nın *inçü kalancı* 'n kesip, kendisini *borlukçı* olarak verdik (116/031). — ... *inçü borluk* 'a çalışmak üzere bir evli kimse verilsin denildiği için, biz beyler A'nın *kalancı* 'nı halk üzerine dağıtıp, kendisini *borlukçı* olarak verdik. Ondan ... vergileri istemeyeceğiz (291/R 21). — *inçü borlukçı* 'lar da *kalancı* verecekleri için, A, B ve C *kalancı* 'larını D 'ye versinler (293/R 25).

bağcı (*inçü bağcı*); *inçü bağcı* 'lardan *kalancı* kesilmeğe başlanınca, burada çalışan ahâlî toplu hâlde, *kalancı* 'n kaldırılması için, devrin hükümdarına mürâaat ediyor (tarih: 1347—1365) (R 22).

ulağcı, A Beş-Balık *ulağcı* 'sı hesabından B'ye bir *ulağcı* versin ve bunu 7. sıraya kaydetsin (211/63). — Altın-Kapu 'daki 16 at (techizatı ile birlikte) ve her 4 ata bir *ulağcı* A ve B'den tedârik edilsin (144/059).

tapığcı, A ilçie verilecek bir *tapığcı* 'yı B versin (173/24).

işçi, "... tarihte işçi yazılıp, ayın 15 'inde işe başladı; ayın 16 ve 17 'sinde gelmedi; ayın 18 'inde A'nın oğlu işe geldi" (88/018).

— "... kimseleri A toplayıp getirsin". Listede 25 kişinin ismi yazılı, fakat işin nev 'i tasrih edilmemiş (115/030). — "... bu on kişiyi A götürüp çalıştırsın" (114/029); bk. bir de R 122, 240, 118/033 ve 20 a—b.

Buraya kadar iş mükellefiyeti gibi görünen bu kayıtlar yanında, aynı vergi ödemeleri de vardır; msl.

at, at *ulağ*, ... dan gelen ilçilere (3 kişi) şehirde binek 6 attan A 2 at verip, 2 gün için 3 bakır gümüş *kop çır* 'a hesabına kaybetsin (R 53₃), — ... 1 at *ulağ* verip, 1/2 ... *kopçır* 'a... (R 53₄). — ... pamuklu almağa gidenlere (2 kişi) ... gidecek 2 attan A 1 at *ulağ* verip, 3 *kopçır*... (R. 53₂). — İleri askerî karakoldan at almağa gelenlere (2 kişi) şehirde binek 2 attan A 1 at *ulağ* verip, 2 gün

için 3 *kopçur* ... (R 53₁). —A'nın B'ye âit *kopçur* gümüşünden, C'nin at kirası için 3 *bakır* gümüş verip, hesabına kaydetsin (193/44). —... 2 *bakır* gümüş.. 201/53). —A ve B ilçilere Kızıl'a gidecek 4 attan C 1 at verip, Lükçüng ve Turfan atları hesabına kaydetsin (203/55). —A ilçiyeye Urumçî'ya gidecek 4 *ulağ* 'dan B 1 at verip, posta atı hesabına kaydetsin (199/50) —... kimseler halktan toplayıp ... için 26 at, 21 eşek ve 32 pamuklu versinler (Mal. II). —A ilçiyeye, ... gidecek 10 attan B 1 at versin (R 39₂). —A'nın 11/2 *str. kopçur* gümüşünü alıp, *ulağ* kirası için verdim (202/54). —... 1/2 *str. kopçur* gümüşünü alıp, posta ile geçen elçinin *ulağ* 'ına verdim (194/45). —... 1/2 *str. kopçur* gümüşüne, ilçinin Koçu'ya gidip-gelmesi için, bir *at ulağ* aldık (121 b/R 39). — Bunun mükelleflerce sıra ile ödendiği anlaşılıyor (211/63, 213/65).

kopçur gümüşü; misâlleri için bk. *at, at ulağ*; birde *kopçur tarığ* (307/R 69, R 54, 121 b/R 39).

tamğa gümüşü; ... tarihte, şu (...) kimselerdeki koyun yılına ait 3 *str.* gümüşü aldım; bu 3 *str. tamğa* gümüşünü yont yılına âit *tamğa* gümüşüne hesap edirim (191/42 ab).

Beyler ve elçilerin seyahatlerinde her hangi bir mahalde kaldıkları müddetçe mahallî idârenin misafiri oldukları ve onların iâsesi ile ilgili maddelerin ahaliden tedârik edildiği anlaşılmaktadır. Msl. beyleri ağırlayıp, uğurlamak için tâyin edilen şarap (224/76, 303/R65, 317/R80), beylere verilecek yemek için (122/038), ilçiyeye konakta yiyecek koyun ve un (119/034) v.b. muayyen şahıslar verecek ve bu ödemeler onların sıraları (3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10) hesabına kaydedilecektir. Bir vesikada verilen 1 koyunun 10. sıraya ve aynı vesika ile istenilen şarabın 3. sıraya kaydedileceği yazılıdır. A beye verilecek ve Lükçüng hesabına kayıtlı 6 *sığ* buğdaydan 1 *sığ* buğday, 1 *sığ* darı ve 1 *kap* şarap senedi (196/47); falan ilçilere Lükçüng'e gidecek eşyadan üzüm... verilmesi emri (197/48; resmî şekle uygun ve 3 mühür); ilçiyeye... iş için şu şeylerin (elbise, pamuklu v.b.) verilmesi (165/16); beyi ve nökerlerine verilecek şeylerin (arpa v.b.) verilmesi (208 b/60, üç mühür); ilçileri karşılamak için hazır şaraptan A 3 *batman* şarap derhâl versin (177/18); falan ilçiyeye ve nökerlerine, yol yiyeceği için şu kadar et ve şu kadar un verilsin (256/037; resmî emir); ilçiyeye ayın 26'sına kadar sıra yemeği için 1 *kap* şarabı falanın bağı versin (312/R 75); falan yere gidecek eski şarabı hazır bulundurun, ihmâl ederseniz, gühah sizin üzerinizde olacaktır (229/81). — Bunlar yanında muhtelif hesaplar, alınan ve ödenen paraları içine alan vesikalar bulunmaktadır ki, bir nevi banka muâmelesini hatırlatmaktadır (103/018; R50, 15, 130/045, 128/044, 139/054, 140 b/055 v.b.).

Bu vesikalar daha küçük ölçüde olup, bâzan büyük al-damga ile mühürlenmekte, bâzan da bir, çok defa iki, bâzı hâllerde daha çok mühür kullanılmaktadır. Merkezî ve mahallî idâre adamlarının, ilçilerin muayyen yere gitmeleri için lâzım olan at, araba, yiyecek ve içecekleri ve hattâ giyeceklerinin te'minini isteyen bu emirlerin tetkiki sayesinde o devrin idâre usûlü hakkında

aydınlatıcı bâzı mâlûmat elde edilebilir. Bunların, ferd veya cemâat hâlinde, sıra ile ödenmiş olan bir nevi aynı vergi olduğu kayıtlardan sarîh olarak anlaşılmaktadır.

Yukarıda da işâret edilmiş olduğu gibi, devlet ile ferdler arasındaki mâlî mükellefiyetlerin hepsi de doğrudan-doğruya ferdlere teveccüh etmeyip, ferdlerin mensûp bulundukları cemâatler vâsıtası ile tevzi edilmiş olmalıdır. Aynı şahısların ödemek mecbûriyetinde bulundukları vergiler de, onların mensûp olduğu topluluk tarafından, bir nevi toplu-sözleşme usûlü ile, taahhüt edilmiş olacaktır. Vesikalarda ferdlerin bir çeşit vergi mükellefiyetinden başka bir çeşide geçerken, eski vergilerin topluluk tarafından kendi üzerine alınması buna delâlet eder. Fakat asıl durumun aydınlatılması için, bütün bu kayıtların toptan araştırılmasının neticesini beklemek gerekir.

V.

HUKUK VESİKALARININ TANZİMİ

Vesikalar muayyen bir usûle göre tanzim edilmektedir. Burada kullanılan usûller, vesikaların nevine göre, az-çok farklı olmakla beraber, aynı neviden olanlar, tamâmen denilebilecek derecede, birbirinin aynıdır. Elde mevcut vesikaların muhtelif sâha ve devirlere âit bulunduğu düşünülürse, bu vesikaları kullanmış olan türk muhitinin uzun zamandan beri hak ve hukuk bakımından mükemmel tanzim edilmiş olan bir ictimâî hayata mâlik olduğu neticesine varılabilir.

Türk hukuk vesikaları bu yönden henüz ciddi bir araştırmaya tâbi tutulmamıştır. H. HERRFAHRDT (yk. bk.) 'in fâizli borç senetlerinin şekli hakkında, daha ziyâde tavsîfî mâhiyette olan bir makalesinden başka, bu mesele bir hukukçu tarafından ele alınmamıştır. (A. N. BERNŞTAM 'ın 23 sahifelik makalesini görmek imkânını bulamadım; muhtevasına bakılırsa, bunun da hukuk vesikalarına umûmî bir bakıştan ibâret olduğu anlaşılır). Bu teşebbüs de gösteriyor ki, mevcut vesikaların metinleri her kes tarafından istifâde edilebilecek bir şekilde neşredilmedikçe, bu nevi teşebbüslerden esaslı bir netice beklemek güçtür.

İki taraflı anlaşma ile kaleme alınan vesikaların tanziminde, sırası ile, başlıca şu husûsiyetlerin kaydedildiği görülüyor:

1. Tarih.
2. Vesikalarda adları geçen şahıslar.
3. Mukavele yapılmasının sebepleri.
4. Anlaşmanın mevzuu, mâhiyeti ve mukabilinde verilen bedelin tesbiti.
5. Bedelin ödeme usûl ve şartları.
6. Borçlu meydanda bulunmadığı takdirde, onun yerine geçecek kimse-lerin tasrihi.
7. Mukavele şartlarının korunması ve buna itirazda bulunabilecek kimse-lerin zikri.

8. Anlaşmayı bozmak isteyenlere karşı alınan tedbirler.
9. Mukavele yapan taraflar ve şahidlerin zikri.
10. Mukavelelenin metnini kaleme alan şahsın zikri.
11. Vesikalarda imza ve mühürler.

1.

MUKAVELELERDE TARİH TESBİTİ

Türklerde tarih zaptı hakkında bugün az-çok mâlûmat sâhibi bulunuyoruz (krş. msl. R. RAHMETİ ARAT, *Türkische Turfan-Texte*, VII. Abh. PAW, 1936, s. 79—83 ve bir de ayn. mll., *Türklerde tarih zaptı*, TTK Kurultayı zabıtları). Bu kısaca şu şekilde hulâsa edilebilir: 1. 12-yıllık devre (12 hayvan ismine izâfetle, yılın adı, ay ve güne işaret edilir); 2. 60-yıllık devre (12 yıllık devre ile çinlilerin 10-luk devresinin birleştirilmesinden meydana gelir); 3. 180-yıllık devre (60-yıllık devrenin, baş, orta, ve son kaydı ile, üç misline çıkarılmasından hüsûle gelir); 4. Türk hükümdar sülâlelerine göre tâyin edilen tarih (burada, başlangıç olarak, hükümdar Kül Bilge Tengri'nin tahta çıkması alınmıştır); 5. Selevkî takvimine göre tâyin edilen tarih (Nestûrî mezhebinde bulunan türklerde hükümdar İskender'e göre hesaplanır); 6. Mani'nin ölüm yılına göre tâyin edilen tarih (Mani mezhebinde bulunan türklerde kullanılmıştır); 7. Yezdigird takvimine göre hesaplanan tarih (burada 60-yıllık devre içindeki unsurlar da birlikte kullanılır); 8. Çin sülâlelerine göre yapılan tarih zabıtları ve 9. hicrî tarih. 12-yıllık devre, tabiidir ki, vesikaların tarihini kat'î olarak tesbit etmeğe kâfi gelmemektedir. Fakat günlük ihtiyaçları için, bu vesika tanzim edenlere kâfi gelmiş olabilir. Hak ve hukuk dâvalarında 12-yıllık bir müddet bugün bile kanunî zarûretin üstünde olan bir müddeti içine almaktadır. Buna vesikada adları geçen şahidler ile o muhitte bu muâmeleleri yakından tâkip eden kimselerin şehâdeti lâzım gelen müddeti fazlası ile telâfi edebilir.

Bu kayıtlar, bugün vesikaları tetkik edenler için, az gelebilir. Fakat vesikaların bulunduğu mahal ve bâzılarında dolayısı ile zikredilen isim ve vak'alar, bunların tarihini daha yakından tâyin etmek hususunda yardımcı olabilir. Msl. bir istidada yeni bir vergi ihdası münâsebeti ile bir çok hükümdarların isimleri ve onların devrinde vergi tesbiti için gelen heyetlere dâhil kimselerin adları zikredilmektedir: Esen-Buka (1309—1312)'dan başlayarak, Tokulğ Timür (1347—1365)'e kadar, dokuz hükümdarın adı kayıtlıdır. Diğer bir vesikada mukavele şartlarına itiraz edenlerin ceza olarak, Ögedey (1229—1241) askerine bir miktar para ödemeleri kaydolunmaktadır ki, 12-yıllık devre ile bunun yılını tesbit etmek mümkündür.

2.

VESİKALARDA ADLARI GEÇEN SAHISLAR

Anlaşmanın mevzuu ve mâhiyetine göre, vesikanın tanzimine iştirâk eden şahıslar ile bunların adlarının zikri az-çok farklıdır. Mukaveleyi yapan şahıs veya

şahısların adı her vesikada en az 3—4 defa geçtiği gibi, bâzı mülkiyet hakkını devreden anlaşmalarda bu sayı daha da artabilmektedir. İkinci sırada mukavele yapılan şahısların zikri gelir ve bunları şahidler v.b. tâkip eder.

Burada her tabakadan, erkekli-kadınli, bir çok kimselerin adları geçmektedir. Bunların bâzıları bir kaç vesikada zikredilmekte ve böylece muhtelif vesikaların birbirleri ile ilgisinin tesbitine yardımcı olmaktadır. Msl. bir vesikada babasının vasiyet-nâmesi ile, bir araziye sâhip olan biri, başka bir vesikada bu araziyi satan şahıs olarak karşımıza çıkmaktadır. Birinde, babasının vasiyet-nâmesine göre, duâ ile meşgûl olacak ve her türlü vergiden muâf tutulması gereken bir çocuk, kardeşlerinin muhâlif hareketlerinden idârece tanzim edilen bir vesika ile korunmaktadır. Böylece eski türk ictimâî hayatının bâzı hususlarını öğrenmemize yarayan bu mâl-zeme, aynı zamanda türkler tarafından kullanılmış şahıs adlarının araştırılmasında da faydalı olabilecektir.

3.

MUKAVELE YAPILMASININ SEBEPLERİ

Vesikaların hemen-hemen hepsinde bu mukaveleyi icap ettiren sebebin ne olduğu kaydedilmektedir. Msl.

1. Vakıf vesikalarında, *a.* böyle bir işin büyük sevâbını din ulemâsından duymuş olmak ve sonunda burkan diyârında doğmayı arzulamak; *b.* memleketi ve halkı korumak, hastaliksız olmak ve sonunda burkan diyârında doğmayı arzulamak; *c.* falan bey veya hükümdarın vaktiyle arazinin veya cemâatin o günkü reisi adına yapılan bir senedi bulunmamak.
2. Vasiyet-nâmelerde, *a.* hastalanarak, ölmek üzere olduğunu düşünmek; *b.* ağır hastalığa tutularak, ne olur-ne olmaz diye düşünmek.
3. Köle satışında, gümüş veya pamuklu ihtiyâcını karşılamak.
4. Çocuğun evlâdlığa verilmesinde, *a.* mal ihtiyâcını gidermek; *b.* başkasının ümitsiz ve çocuksuz kalacağını düşünmek; *c.* büyük kardeşinin mâlî durumunu düzeltmek.
5. Birinin bağcı olarak verilmesinde, *a.* halka, cemâate pamuklu lâzım olmak; *b.* Lükçüñg'deki bağa bir bağcı verilmesi emredilmek; *c.* devlet bağında çalışmak üzere bir evli adamın gönderilmesi istenilmek.
6. Arazi satışında, pamuk, pamuklu, mal veya gümüş lâzım olmak.
7. Arazi kiralınmasında, pamuk, darı v.b. ekmek için tarla, yer ihtiyâcını karşılamak.
8. Müşterek işletmede, darı, arpa, pamuk ekilecek yer veya işletmek üzere bağ ihtiyâcını karşılamak.
9. İpotek muâmelesinde, vergi ve borçları çoğalıp, ödeyemeyecek durumda, kaçıp gitmek mecbûriyetinde kalmak.
10. Para muâmelesinde, fâizle gümüş lâzım olmak.
11. Hayvan kiralınmasında, kira için öküz gerek olmak, falan yere gidip-gelmek üzere bir eşek lâzım olmak.

4.

ANLAŞMA MEVZUU, MÂHİYETİ VE MUKABİLİNDE
VERİLEN BEDELİN TESBİTİ

A. Anlaşma mevzuu, vesikalarda mukavelenin tanzim sebebi (bk.3) kısmında zikredilep ihtiyac ile buna mukabil verilen bedelin (aş. bk.) kaydı ile çerçevesi bulunmuştur. Vesikaları, bunların her ikisine göre, ayrı-ayrı tasnife tâbi tutmak mümkündür. Burada para ve mal olarak yapılan ödemeler, mukavele imzalandığı zaman, çok defa birden verilmekte olduğundan, bu hususta fazla teferüatlı kayıtlara lüzum kalmamaktadır. Fakat alınan mal veya para mukabilinde yapılan ödemelerde, bunların bilhassa birden verilmeyen ve üzerinde mülkiyet hak ve hukuklarını değiştiren hâllerde, her hangi bir vuzûhsuzluğa meydan bırakmamak için, mukaveleye çok tafsîlâtli kayıtlar konulmaktadır.

B. Mukavele veya senedin mâhiyeti vesikalarda ayrıca zikredilmekte veya husûsî tâbirlerin kullanılması ile belirtilmektedir. Vesikaların şekilleri de, mâhiyetlerine göre, birbirinden farklıdır. Msl. devletin *uluğ defter* kayıtları, idâre makamlarının aynı vergi senedlerinde geçen *birzün, tutzun, kezigke tutzun, sanıta tutzun*; satış, kira, ortaklık, rehin, istifâde (insan, arazi, bağ v.b.) gibi tâbirler vesikaların mâhiyetlerine işâret eder. Vesikalar arasında bir de mektuplar da bulunmaktadır. Bunlar *sözüm ...-ka*, ... *sözümüz-ka* (veya ... *ka-... sözüm, sözümüz*) tâbirleri ile başlamakta, hâl-hâtır sorma ve selâmdan sonra, bahis mevzuu olan iş meselesine geçmektedir. Sözü ihtisar etmek için, bunların çoğunda "mektupta sözü uzatmayalım" yerinde, *bitigde ne öküş sav ıdalım* tâbiri ile asıl mevzuata geçilmektedir.

C. Alınan mala mukabil verilen bedelin tesbiti; tesbit edilen bedelleri yukarıda da işâret edildiği gibi, nakden yapılan ödemelerde mukavele imzalandığı zaman ödendiği kaydedilir; tamâmı ödenmemiş ise, kalan kısmının ödeme şart ve zamanı tesbit edilir. Mülkiyet hakkı devredilen ödemelerde daha sarîh kayıtlara baş vurulmaktadır. Msl. "falan adlı evci karavaş (hizmetçi)", "falan adlı kadın kişi", "başkasından satın alınan falan adlı câriye", "falan adlı 12 yaşında olan kız hizmetçi", "kendimin falan adlı 13 yaşında olan" (satış mukavelesinde), "kendimden doğmuş falan adlı toym oğlum" (rehin anlaşmasında), "falan çeşme suyu ile sulanan ve şu kadar tohum ekilebilen ve hudutları şunlardan ibâret olan yerimiz", "falan kimse ile müşterek ve hudutları şunlar olan bağın bana âit, şu kadar büyüklükte olan kısmı", "falan yerde ve falan kimseler (6 kişinin adı) ile müşterek, şu kadar arâzinin bana âit şu kadar kısmı" (satış mukavelesinde).

Satılan arazi karşılığında ve mukavele imzalandığı gün ödenen bedel de bâzan daha yakından tesbit edilmektedir; msl. *Lükçüng kidininde yorır suvluğ tamgalıg yüz yitmiş ikilig böz* (bk. R. 107₄₋₅ ve R 108₅₋₆).

Bu gibi teferruatlı tasrihlere, tabii, bütün mukavelelerde de tesâdüf edilmez. Fakat bunların vesikaların bir kısmında bulunması da, ilgililere bir çok şeyler an-

latabilecek mâhiyettedir. Arazinin bu kadar ince tesbiti tapu kayıtlarına dayanmış olabileceği gibi, pamukluların bu şekilde tasrih edilmesi de, bunların birbirinden farklı olduğuna ve kıymetlerinin ona göre tâyin edildiğine delâlet eder.

5.

ÖDEME USÛL VE ŞARTLARI

A. Satış muâmelesinde, satılan şey karşılığı olarak tesbit edilen değer, derhâl ödenmekte (bir tarafın verdiği, diğer tarafın tamâmını aldığı ayrıca kaydedilmektedir) veya bir kısmı ödenip, kalan kısmının ne zaman ve nasıl ödeneceği tesbit edilmektedir. Msl.

102 bağlı pamuklu mukabilinde 6 amelelik bağ satılıyor; bağın satış bedeli olan 102 pamuklu mukavele yapıldığı gün teslim alınıyor (R 13). — Pamuklu lâzım olup, falan adlı kadın kişisini satıyor; bedeli olan 150 kalın pamukluyu satış yapıldığı gün sayıp alıyor (R 16). — Bir bağ 600 *yastuk çav* karşılığında satılıyor; alan şahıs bunun 100 *yastuk* 'unu derhâl ödüyor ve geri kalan 500 *yastuk çav* 'ı almak üzere falan tarafından kim gelirse, yaza-güze bakmadan, kendisine teslim edileceği taahhüt ediliyor (R 12).

B. Fâiz ile ödünç alındığı hâllerde, alınan miktar ile ödenecek miktar ve ödeme zamanı tesbit ediliyor; ödeme zamanı geçirildiği takdirde, halk arasında cârî usûle göre, fazlası ile verilecektir. Bâzi vesikalarda müddetin sonunda geçen her ay için veya doğrudan-doğruya muayyen bir miktar önceden tesbit edilmektedir. Msl.

Fâizle 6 *str.* gümüş alınıyor; kaç ay işletirse, her ay için 1 ½ *bakır* gümüş fâiz verilecek (R 18); — 4 *str.* gümüş alınıyor; her ay için 1 *bakır* gümüş fâiz ödenecek (R 47 ve R 52). — Biri 1 ½ pamuklu alıyor; son-baharda 30 *tenbin* 'lik şaraptan, 1 *kap* şarap verecek; müddetini geçirirse, cârî âdete göre, fâizi ile ödeyecek (R 10). — Biri 1 ½ *kap* şarap alıyor; son-baharda 1 *kap* tatlı şarap verecek, vaktinde ödemezse, fâizi ile verecek (R 1). — İki kişi birinden 3-er pamuklu alıyor, son-baharda 6-şar pamuklu ödenecek; müddetinde ödenmezse, fâizi ile verilecek (R 34). — Biri 2 *bağ* pamuklu alıyor, son-baharda 2 misli olarak ödeyecek; müddetinde veremezse, cârî usûle göre, fâizi ile ödeyecek (R 29). — Biri 1 *küri* susam yağı alıyor, son-baharda 2 *küri* verecek; müddeti geçerse, fâizi ile ödeyecek (R 7 ve 37). — Biri bir keçe alıyor; bedeli olan 6 pamukluyu kervan ile gönderecek; göndermezse, her geçen ay için 1 pamuklu fâiz verecek (R 63). — Biri pamuk ekmek için bir yer kir alıyor; bedeli olan 10 *tenğ* pamuğu son-baharda verecek; tarlânın bütün vergileri kiralayana âit olacak (R 2). — Biri mal alıyor, bedeli olan 55 pamukluyu bir ay içinde verecek; vermezse, birer bir katarak ödeyecek (R 8).

6.

BORÇLU MEYDANDA BULUNMADIĞI HALLERDE KEFİL
OLACAK KİMSENİN TASRİHİ

Satışlarda umûmiyetle alınan veya satılan malın bedeli mukavele yapıldığı gün ödenmektedir (krş. 6); bâzan alanın satıcıya borçlu kaldığı görülmektedir. Fakat fâizle alınan para, veresiye alınan mal ve kiralanın arazi anlaşmalarında, ödeme zamanı olarak, umûmiyetle son-bahar (mahsûlün toplandığı zaman) tesbit edilmektedir. Bu bekleme zamanı vesikalarda, mal sâhibi lehine ve anlaşıldığına göre, oldukça yüksek bir fâizle, ayrıca kaydedilmektedir. Ödeme zamanında borçlunun ortada bulunmaması hâlinde (burada daha çok ölüm hâli kasdedilmekte ve sırası ile, ayrı-ayrı veya birlikte şu tâbirler kullanılmaktadır: *yok-bar*, *bar-yok*, *iç-tin-taşın*, ve *örü-kodu bol*), bu borcu ödeyecek kefil tesbit edilmektedir.

Bu gibi hâllerde, ekseriyâ borçluların mülküne vâris olan yakın akrabaları başta olmak üzere, kefil gösterilen kimseler şunlardır:

1. Karısı A (195/46, 298/49, 26/ab, 288/R18, R52).
2. Karısı A, oğlu ve evdekiler (186/37).
3. Oğlu A ve evdekiler (86/R37, 113/028, 183/34, 185/36, 280/R10).
4. Büyük kardeşi A (89/013).
5. Küçük kardeşi A (R 47, R 113, 2, 26 a, 163/14).
6. Küçük kardeşi A ve evdekiler (146/064, 87/R34, 164/15, 167/18, 170/21, 278/R8, 308/R70, M.I.1).
7. A ve evdekiler (271/R1).
8. Evdekiler (290/R20, 302/R63).
9. Birlikte borçlu olan iki kişiden birinin oğlu A, diğerinin küçük kardeşi B (282/R12).

7.

ANLAŞMANIN KORUNMASI VE İTİRAZDA BULUNABİLECEK
KİMSELERİN ZİKİRİ

İki şahıs veya iki taraf arasında yapılan mukaveleler, şahidler ve bâzı hâllerde bu işle ilgili memurların önünde kaleme alınmakta ve bunların da imza ve mühürleri ile te'yit edilmektedir. Fakat bu tabii ve zarûrî kimseler dışında da bu gibi mukavelelerde daha bâzı kayıtlar vardır ki, bunlar her hâlde mevcut kanunlarda mukaveleyi yapan taraflardan başka kimselerin de müdâhalesine imkân bırakılmış olmasından ileri gelmektedir. Bu şekilde, bilhassa bir mülk üzerindeki hakkın satış yolu ile başkasına intikali bahis mevzuu olan hâllerde, müdâhale ve itiraz hakkına sâhip olan kimseler çok defa mukavelede tasrih edilmektedir. Mukavelenin yapıldığı devir ve muhitte cârî olan kanunları bütün teferruâtı ile tâkip etmek imkânını

henüz bulamıyoruz. Fakat vesikaların bu bakımdan incelenmesi bize bu devrin ictimâî yapısı hakkında bâzı fikirler verebileceği gibi, o devirde cârî olan kanunlar hakkında da bâzı ip uçları gösterebilir.

Mukavelede tesbit edilen hükümlere itiraz edebilecek kimseler, hakkını devreden şahsın âilevî durumuna göre, şunlardır.

A. Mukavele hükümleri ile doğrudan-doğruya ilgili olan ve isimleri ayrıca tasrih edilen kimseler:

1. Oğullar (vasiyet-nâmede); bir baba vasiyet-nâmesinde malının bir kısmını karısına bırakıyor; karısı bir daha evlenemeyerek, oğlu A'nın terbiyesi ile meşgûl olacak. Bununla bundan maddî zarar görecektir diğer oğullarının müdâhalesi bertaraf edilmek istenilmiştir (315/R 78).—Bu senedi yürütemeyenler, yâni vasiyet-nâmede hisseleri tesbit edilmiş olanlar (R 55)
2. Küçük kardeşler A, B + on-başı, yüz-başı (vasiyet-nâmede; 77/01).
- B. İsimleri ayrıca tasrih edilmeyip, umûmî olarak zikredilen âile mensupları ile diğer akrabaları:

1. Urug, toğmış + on-başı, yüz-başı (arâzi satışında; 179/30).
2. Küçük kardeş, urug, kadaş (husûsî vakıfta; 81/05).
3. Büyük ve küçük kardeşler, ça, kadaş (arâzi satışında, R 107, 108; câriye satışında, R 100; para karşılığında evlâdlığa vermede, Mal., II, 2).
4. Büyük ve küçük kardeşler, toğmış, kadaş (bağ satışında, R 107; arazi satışında, 324/R 30).
5. Büyük ve küçük kardeşler, toğmış, kadaş, yeğen, tağay (câriye satışında, R 114).
6. Büyük ve küçük kardeşler, oğul, kız, toğmış, kadaş, yeğen, tağay (rehin olarak verilen birinin eşyası hakkında, R 115).
7. Küçük ve büyük kardeşler, ça, kadaş, oğul, kız, güvey (bağ satışında, 80/04).
8. Ağa, küçük kardeş + on-başı, yüz-başı (arâzi satışında, 159/10, 160/11).
9. Ağa, küçük kardeş, urug, toğmış + on-başı, yüz-başı + alımcı, birimçi (câriye satışında, Mal. I, 2).
10. Oğul, kız, büyük ve küçük kardeşler, ça, kadaş, yeğen, tağay (arâzi satışında, 150/1).
11. On-başı, yüz-başı (köle satışında, 151/2).
12. On-başı, yüz-başı + alımcı, birimçi (oğul satışında, R 57).

C. Anlaşmaların yalnız mukaveleye iştirâk edenler arasında yapılp, itiraz hakkı olanların zikredilmediği vesikalar da vardır. Nisbeten az sayıda olan bu vesikalarda bunların zikredilmemesi, itiraz edecek kimselerin meydana bulunmaması ile izah edilebilir.

Msl. biri iki oğlundan birini, halk arasında câri usûle göre başkasına evlâdlığa veriyor (R 98).—Biri para mukabilinde küçük kardeşini başkasına oğulluğa veriyor (Mal., II, 3).—Birin başkasına vermiş olduğu kölesi kayboluyor ve mesele anlaşma ile hallediliyor (R 116).

D. Yukarıdaki misâllerden görüldüğü gibi, bir anlaşma ile mülkiyet hakkı devredilen satış muâmelelerinde itiraz hakkına sâhip olan kimseler, umûmiyetle, satan kimsenin yakın veya uzak akrabalarıdır. Bunların ayrıca zikredilmiş olması, onların bu satış muâmelesi yapılan mülk üzerinde her hangi bir kanûnî menfaatleri bulunduğunu gösterir.

Bunlar yanında bir de

1. on-başı ve yüz-başı (151/2, R 57, 159/10, 160/11, 179/30, 77/01, Mal., I,1) ve

2. alımçı ve birimçi (R 57, Mal., I, 2) şeklinde zikredilen kimseler vardır ki, bu ilkilerin ictimâî ve iktisâdî, sonuncuların ise, yalnız iktisâdî bakımdan bu nevi muâmelelere itiraz hakları olduğuna delâlet eder.

Bu itiraz ve dolayısı ile dâvanın ne şekilde ve hangi idâre yolları ile yürütüldüğünü gösterecek kayıtlara şimdilik sâhip bulunmuyoruz. Fakat vesikaların bir kısmında bu kimselerin itiraz etmemeleri yazıldıktan sonra, bunların

1. *erklig beg, işi* (R107, 108, 110 150/1, 152/3, 159/10, 160/11, Mal., II, 2) ve

2. *erklig beg, işi, ilçî, yalavaç* (Mal. I, 2)

kuvveti ile müdâhale etmek ihtimâlleri kaydedildiğine göre, bu itirazın kanun yolları ile yapıldığı düşünülebilir. Bu kanun yolu belki de bütün mukaveleler için açık bulunuyor ve bu husûs ayrıca kaydedilmeyen vesikalar da bu hukuka tâbi tutuluyordu.

8.

ANLAŞMAYI HUKÜMSÜZ BIRAKMAK İSTİYENLERE KARŞI ALINAN TEDBİRLER

Mukavelede tesbit edilen şartların korunması ve bunların tahakkuk etmediği hâllerde alınacak tedbir ve itiraz edenlere karşı tatbik edilecek cezalar çok defa ayrıca zikredilmektedir. Vesikaların azlığı bu hususta tam bir fikir edinilmesine imkân vermemekle beraber, mevcut kayıtlar bu bakımdan yapılacak araştırmalara yol gösterecek kadar mühimdir.

Husûsî anlaşma ve muvakkat bir müddet için yapılan mukavelelerde (msl. fâizle alınmış para ve mallarda) bu husus ayrıca kaydedilmektedir. Msl. şu müddet içinde şu kadar fâiz verecek; aldığı malı vaktinde veremezse, her geçen ay için şu kadar fazla ödeyecek. Fakat bu gibi vesikalarda daha çok *il yanğınça* ("halk arasında cârî âdet veya kanuna göre") tâbiri kullanılmış olmasından, bunun o devir ve muhitte kat'î ölçülere dayandırılmış olduğu anlaşılıyor. Ayrıca anlaşmalarda tasrih edilen hâllerde bunun ya bu âdet ve kanunu bir daha zikretmek veya bunların âdet ve kanundan farklı olan hususları için konulmuş olması mümkündür.

Arazinin bir müddet için kiralanmasında, bu arazi ile ilgili her nevi vergi ve ödemelerin kime âit olacağı açıkça tasrih edilmektedir. Bu vergi bâzan alana, bâzan da verene yüklenmektedir. Büyük vergi husûsunda kullanılan *il arkalığ bol-* tâbiri ayrı ferdlerin cemâatin kontrol altında bulunduğuna işâret eder.

Bir mülkün hakkını başka birine devreden ticâret anlaşmalarında mukaveleye itiraz eden şahısların durumu pek sarîh değildir. Vesikalardaki kayıtlara göre, itiraz edenler, bâzı şartlar dâhilinde (msl. aynı değerde bir şeyin iki mislini vermek suretiyle), bu yolda muvaffak oluyor, bâzan da, iki mislini verse dahi, bu itirazında muvaffak olamıyor. Bu aslında devletin esas kanunlarına âit bulunması icap eden bir hususun vesikalarda bu şekilde tasrih edilmesinin elbette bir sebebi olmalıdır. Msl. bir arazi satışında itiraz edenler, bu araziye muâdil iki arazi verdikleri hâlde bile, sözleri geçmesin (150/11, 179/30); — bir köle satışında, bir kişi yerine iki kişi verseler dahi, sözleri geçmesin (R 57, Mal., I, 2) denildiği hâlde, başka bir arazi satışında itiraz edenlerin bu arazinin iki mislini verip, satılan araziye geri almaları (150/1, 152/3, 324/R30, R109, R108, R107) ve köle satışında bir kişi yerine iki kişi verip, satılan kimseyi geri almaları (300/R61, R114, R110) mümkün görülmektedir.

Bütün bunlardan satın alan kimsenin bu itirazlardan dolayı her hangi bir zarara uğramaması, kat'î ifâdeler ile, emniyet altına alındığı ve bu hususun alana değil, satana âit bir mesele olduğunun belirtilmek istendiği anlaşılmaktadır. (Msl. köle satışında, muâmelenin yanlış ve hileli olduğu anlaşıldığı ve itiraz edenler çıktığı takdirde, bunun satana âit bir mesele olması için bk. 151/2 ve R 56).

Her iki tarafın haklarını koruyan bu gibi kayıtlar dışında, bâzı vesikalarda anlaşma hükümlerini bozan veya bozmak isteyen tarafın ne şekilde cezalandırılacağı da ayrıca kayıttır. Bu kayıtların kanunî değeri ne olabilir ve bunlar gerçekte mevcut kanun hükümleri ile nasıl bağdaşır, ayrıca üzerinde durulacak bir meseledir. Bu kayıtlar daha işin başında her türlü itirazı bertaraf etmek ve itiraz niyetinde olanları korkutmak gâyesini de güdebilir. Çünkü burada zikredilen cezanın para ile ilgili kısmı, asıl satılan malın değerini bir kaç misli geçmektedir.

Bu şekilde tasrih edilen cezalar şunlardır:

1. *Ölüm cezası* (hükümdar adına verilen senedde), büyük defterde adları yazılı kimselerden başka bir kimsenin mevcut olduğu meydana çıktığı takdirde (121/R41, 101/R40, 140a/055, 215/67).
2. *Dayak cezası* (vasiyet-nâmede), isimleri geçen kimseler itiraz ederlerse, kendi hisselerinden mahrum kalacaklar ve yedişer kamçı cezası çekecekler (R55). — (Vakıf-nâmede), vakfedilen arazi hususunda itiraz edenler çıkarsa, 77-şer kamçı yiyecekler (129/045). — (Büyük defterde), verilen malûmatın yanlış olduğu meydana çıkarsa, 57 kamçı yiyecek (153/4).
3. *Para cezası* (vasiyet-nâmede), malını karısına bırakıyor; oğulları buna itiraz ederlerse, itirazları kabûl edilmeyeceği gibi, üstelik şu cezalara çarpılacaklardır: a. büyük orduya 1 altın *yastuk*, b. şehzâdelere 1-er gümüş *yastuk*, c. iç hazineye 1 *yastuk* ve 1 at (315/R78). — Malının bir kısmını râhip olan oğluna bırakıyor; küçük kardeşleri on-başı ve yüz-başılar itiraz etmeyecekler; ederlerse, şu cezaya çarpacaklar: a. İdik-Kut'a ak *yastuk*, bin-beylerine 1-er at (77/01). — Birinin yanına verilen bir köle kayboluyor. Alan ile veren bir meblağ üzerinde anlaşılıyorlar. Köle sâhibi itiraz etmeyecek; ederse, a. büyük orduya 2 *yastuk*, b. bin-beyine 1 *yastuk*, c. Lükçüñg *tarnuk*'una 1/2 *yastuk* para

cezası verecek (R 116). — Bir kız rehin olarak veriliyor ve sonra geri almıyor. Kızın elbisesi ve eşyası husûsunda itirazda bulunulmayacak; bulunulursa, a. büyük orduya 5 altın *yastuk*, b. şehzâdelere 1'er altın *yastuk*, c. İdık-Kut 'a bir altın *yastuk*, d. Koçu şehri hazînesine 1 gümüş *yastuk* verilecek (R115; krş. 151/2, Mal, II, 2 ve 3). — Fakir halk fazla vergi vermemeği ve memura aynı şekilde ifâde vermeği kararlaştırıyorlar; sözünde durmayan kimse, başkalarına, ceza olarak, 1 öküz kesecek (314/R 77).

4. *Yasa cezası*, iki kardeş müşterek ticâret bağlarını kesiyorlar. Senet veren kardeş sonradan itirazda bulunursa, yasadaki cezaya çarpacak (R 111).
5. *Töre ve yargı hükümleri*, çocuğunu evlatlığa veriyor, eğer oğlan mukavele şartları yerine getirildiği hâlde, onu terkederse, töre ve yargı hükümlerine göre, babaya karşı günah işlemiş muâmelesi görecektir (R 98).

9.

MUKAVELE YAPAN TARAFLAR VE ŞÂHİDLERİN ZİKİRİ

Mukavelenin metninde mukaveleyi yapan tarafların adları, şüpheye mahal bırakılmayacak şekilde, sarîh olarak kaydedilmektedir. Her vesikanın başında, bunun tanzim edildiği tarihinin tesbitinden sonra, "bana, alana" veya "bize, falanlara" ve "falandan" veya, nâdir olarak, "falanlardan" kaydı ile tesbit edilen şahıslar, vesikanın çeşidine göre bir veya bir kaç defa zikredildikten sonra, sonunda, bu imza (mühür) ben, filandır "şeklinde bir daha tekrarlanmaktadır. Vesika içinde başka her hangi bir taahhüt geçiyorsa, bunların yanında da anlaşmayı yapanların adı bulunur. En sonunda vesikayı tanzim eden başkası ise, anlaşmayı yapanların adı bir defa daha zikredilir.

Bunların mukavelede zikredilen yer ve tarzını şu iki nümûnede açık olarak görmek mümkündür. (Bunlardan biri basit alış-veriş anlaşması olup, ikincisi mülkiyet hakkı devredilen bir muâmeleye âit bulunmaktadır). Msl. bk. I. (R 1) ve II (R 13):

I.

... tarihinde bana A 'ya ... lâzım olup, B 'den ... aldım; son-baharda ... veririm. Vaktinde vermezsem, halk arasında cârî usûle göre, ... fazlası ile veririm. Verinceye kadar bulunmazsam, C ve âilesi verir. Şâhid D, şâhid E. Bu imza ben A 'nındır. Ben F bunu A 'ya sorup yazdım.

II.

... tarihinde bana A 'ya ... lâzım olup, B 'den ... alıp, ... bulunan C ile ortak bağın bana âit ... büyüklükteki hissemi B 'ye sattım... satış bedeli olan ... ben A tam olarak aldım. Ben B de tam olarak verdim. Bu bağın hudutları şunlardır ... Bu bağa ... B sâhip olsun ... Ben A 'nın büyük ve küçük kardeşlerim ... hiç

kimse itirazda bulunmasın. ... şahid C, şahid D, şahid E, şahid F. Bu nişan ben A 'nındır. Ben A kendim yazdım. Bu imza ben şahid C 'nindir, bu imza ben şahid D 'nindir, bu imza ben şahid E 'nindir, bu imza ben şahid F 'nindir.

Burada vesikayı tanzim eden ve dolayısı ile bu muâmelenin kanun karşısında mesûliyetini yüklenen şahıs ilk mukavele şeklinde bir şeye ihtiyacı olan A, imzası ile anlaşmaya hukûkî değerini veren A ve vesikayı kaleme alan kimsenin ne şekilde yazılacağı hakkında kendisinden mâlûmat alan A 'nın adı 3 yerde kaydedilmiştir. Bu sayı, kefil gösterilen C 'nin sened verenin kim olduğunu, yâni âiledeki yerinin zikri ile 4 'e çıkarılabiliirdi. — İkinci misâlde ise, aynı durumda bulunan şahsın adı 5 defa geçmektedir.

Anlaşmada zikredilen karşı taraf ilk misâlde malı veren B olarak, yalnız 1 defa geçmekte; ikincisinde ise, malı veren B, mülkü olan B ve mülkün devamlı sâhibi olan B sıfatı ile, 3 yerde zikredilmektedir.

Alan ve satan kimselerin mukaveledeki mes'ûliyetlerinin birbirinden farklı olması, adlarının az veya çok vesile ile zikredilmesine, tabîi, tesir etmektedir. Daha teferruatlı olarak kaleme alınan vesikalarda bu isimlerin zikri çoğalabilmektedir.

Mukavelelenin üçüncü mühim unsurunu şahidler teşkil eder. Vesikanın nevine göre, şahidleri, sayıları bakımından, iki esas gurupta toplamak mümkündür: I. gurupta — 2 ve II. gurupta — 4.

- I. grup için bk. R 1, 2, 3, 5, 7, 10, 11, 12, 15, 18, 19, 20, 28, 29, 34, 37, 47, 48, 51, 52, 62, 63, 111.

Aynı guruba dâhil vesikaların birinde, başka bir benzeri bulunmadığından, bir istisna gibi gösterilebilecek bir vesikada yalnız bir şahid zikredilmiştir (R8).

- II. grup için bk. R13, 14, 16, 30, 32, 55, 108, 110, 114, 115.

Bu ikinci guruba dâhil vesikalar arasında, 4 şahid yerine, 3 şahid zikredilen vesikalar da bulunmaktadır (R 56, 57, 61, 109, 112, 116).

10.

MUKAVELENİN METNİNİ KALEME ALAN ŞAHSIN ZİKRI

Mukavelelenin metnini kaleme alan ve bu hukuk vesikasının tanziminde salâhiyetli ve belki de üzerine mes'ûliyet alan şahsın adı vesikanın sonunda, muayyen bir şekle uygun olarak, ayrıca kaydedilmektedir.

Kayıt şekli için bk.

1. Ben A sorup yazdım (R28, 30, 37, 47, 52, 55, 108, 109, 114, 116).
2. Ben A, B (vesikayı veren) 'ye sorup yazdım (R1).
3. Ben A (kiralayan) bizzat yazdım (R2).
4. Ben A, B (vesikayı veren) 'ye 3 defa sorup yazdım (3).
5. Ben A her ikisine sorup yazdım (110, 111).
6. Ben A her ikisine iyice sorup yazdım (5, 16, 57).

7. Ben A (vesikayı veren) kendim yazdım (7).
8. Ben kendim (vesikayı veren) yazdım (10, 56, 64).
9. Ben A (kiraya veren) B (kiralayan) 'ye sorup yazdım (11, 18, 29, 32).
10. Ben A, B ve C (vesikayı verenler) 'nin her ikisinin sözüne göre yazdım (12).
11. Ben A (senedi veren) kendim yazdım (13).
12. Ben A (senedi veren) kendim sorup yazdım (112).
13. Ben A (senedi veren) kendi elimle yazdım (15).
14. Ben A cemâate 3 defa iyice sorup yazdım (14).
15. Ben A (veren) B (alan) ye sorup yazdım (19).
16. Ben A (verenlerden biri) B (verenlerden biri) ye sorup, kendim yazdım (34).
17. Ben yüz-beyi A sorup yazdım (61).
18. Şâhid ile yazan aynı şahıs (51).
19. Burada yazanın kaydında diğerlerinde bulunmayan bir unsur bulunmaktır: Ben A onlara iyice sorup yazdım; bu vesikayı ... beyi B 'nin huzûrunda yazdım (R 57).
20. Kimin tarafından yazıldığı tasrih edilmemiştir (bunların vesikayı verenler tarafından yazılmış olması muhtemeldir) (8, 28, 48, 63).

11.

VESİKALARDA İMZA VE MÜHÜRLER

A. Mukavelenin resmîleşmesi için, vesikayı tanzim eden şahsın bunu imzalaması veya mühürlemesi şarttır. İmzanın o devirde yazı ile işâret edilebildiği gibi, mühür basmak sureti ile de ifâde edilmesi mümkün idi. Bu memleketimizde de son zamanlara kadar her iki şekilde yapılagelmiştir. Vesikalarda kullanılan *tamğa* (damga, mühür, kalıp), *nışan* (nışan elle çizilmiş yazı veya şekil, vesikada bir defa bunun için *nışan çiz-* terkibi kullanılmıştır, bk. R 3; fakat krş. *tamğa bas-* 116/031) ve her ikisinin bir arada *nışan tamğa* şeklinde geçmesi buna delâlet eder

RADLOFF-MALOV 'daki vesikalarda bu tâbirlerin kullanılışı nisbeti için krş. *tamğa* 8, 21, 30, 47, 48, 51, 52, 55, 61, 63, 64, 67, 77, 78, 81, 82, 83, 87, 88, 101, 107-117, 120, 123, 125, 126, 127.

nışan 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 10-16, 19, 20, 28, 29, 32, 34, 37, 40, 41, 57, 62, 66, 70.

nışan tamğa 56, 98, 151/2, Mal., I, 2.

B. Vesikalarda bulunması zarûri imzalardan biri mukaveleyi yapan şahıs veya şahısların imzasıdır. Bu imza için umûmî olarak kullanılan ifâde şöyledir:

1. Bu nışan ben A 'nındır (R 1, 2, 3, 6, 8, 10, 11, 30, 52, 55, 62).
2. Bu damga ben A 'nındır (R 51, 61, 63, 109, 110, 111, 112, 113, 116).
3. Bu nışan biz A ve B, ikimizindir (R 5).
4. Bu damga biz A ve B 'nindir (R 30).
5. Bu damga biz A ve B, ikimizindir (R 180).

6. Bu damga biz vesikada adı geçen cemâatlerindir (R 77).
7. Bu damga benimdir (R 64, 78, 114).
8. Bu nişan benimdir (R 7).
9. Bu nişan bizimdir (üç kişi) (R 57).
10. Bu damga bizimdir (R 125).
11. Bu damga bizim, ikimizindir (R 113, 117).
12. Bu damga bizim, üçümüzündür (R 127).
13. Bu nişan damga ben A 'nındır (R 56).
14. Bu nişan damga biz A ve B, ikimizindir (R 98).
15. Bu benimdir (burada damga veya nişan unutulmuş olacak) (R 114).

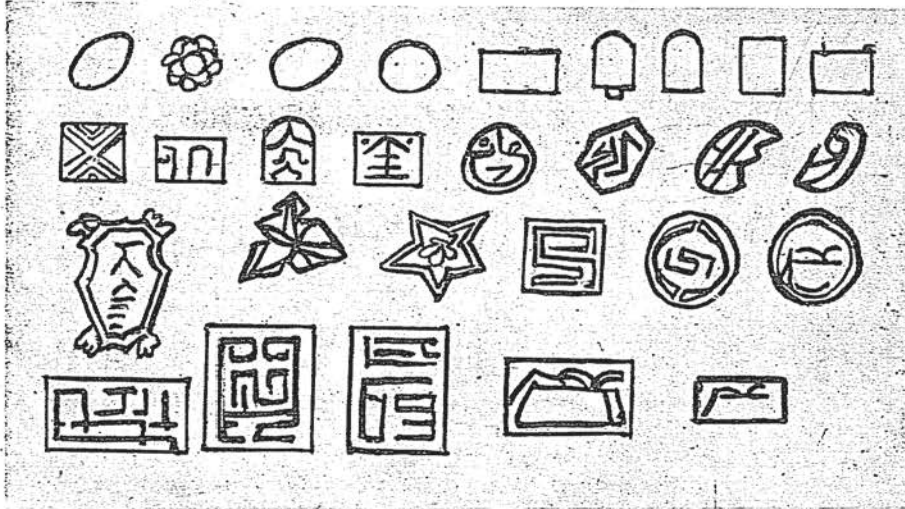
C. Asıl vesikayı tanzim eden ve dolayısı ile imzasının bulunması gereken şahıstan başka, bâzı vesikalarda karşı taraf ile şahidlerin de imzası vardır. İmzaların yeri, şekli ve sırası için bk. msl.

1. İki şahidli bir mukavelede (R 15):
 - a. Bu nişan ben A (veren) 'nındır.
 - b. Bu nişan ben B (alan) 'nindir.
 - c. Bu nişan ben şahid C 'nindir.
 - d. Bu nişan ben şahid D 'nindir.
2. Dört şahidli bir mukavelede (R 14):
 - a. Bu nişan biz vesikada zikredilen cemâatlerindir.
 - b. Bu nişan şahid ben A 'nındır.
 - c. Bu nişan şahid ben B 'nindir.
 - d. Bu nişan şahid ben C 'nindir.
 - e. Bu nişan şahid ben E 'nindir.
3. Sırası bir az farklı olan mukavelede (R 16):
 - a. Bu nişan biz A ve B ikimizindir.
 - b. Bu nişan ben şahid C 'nindir.
 - c. Bu nişan ben şahid D 'nindir,
 - d. Bu nişan ben şahid E 'nindir.
 - e. Bu nişan ben şahid F 'nindir.
4. Aynı şekilde bir az farklı olan mukavelede (R 13):
 - a. Bu nişan ben A 'nındır.
 - b. Bu nişan ben şahid B 'nindir.
 - c. Bu nişan ben şahid C 'nindir.
 - d. Bu nişan ben şahid D 'nindir.
 - e. Bu nişan ben şahid E 'nindir.
5. Varislerin de imzası bulunan mukavelede (R 12):
 - a. Bu nişan ben A (veren) 'nındır.
 - b. Bu nişan ben B (veren) 'nindir.
 - c. Bu nişan ben pau-şın C 'nindir.
 - d. Bu nişan ben pau-şın D 'nindir.
 - e. Bu nişan ben şahid E 'nindir.

- f. Bu nişan ben B'nindir.
- g. Bu nişan ben şahid F'nindir.
- 6. Üç kişi tarafından tanzim edilen üç şahidli mukavelede (R 57):
 - a. Bu nişan bizindir (verenler).
 - b. Bu nişan ben şahid A'nındır.
 - c. Bu nişan ben şahid B'nindir.
 - d. Bu nişan ben şahid C'nindir.
- 7. On yedi kişinin temsil ettiği bir topluluğun bir kararında (77):
 - a. Bu damga biz vesikada zikredilen cemâatlerindir.
 - b. Bu damga râhibindir.
 - c. Bu damga ben A'nındır.
 - d. Bu damga ben B'nindir.
 - e. Bu damga ben C'nindir.
 - f. Bu damga ben D'nindir.
 - g. Bu damga ben E'nindir.
 - h. F bu nişan benimdir (vesikanın 3.—4. satırları arasında yazılmıştır).

D. Yukarıda işâret edilmiş olduğu gibi, *damga* kelimesi ile umûmiyetle mühür ve *nişan* kelimesi ile de elle yapılmış husûsî işâretler (imza) kastedilmiştir. Fakat bâzı vesikalarda *nişan* olduğu yazıldığı hâlde, üzerine mühür basılmış (bk. 283 / R13, 160 / 11) ve *damga* olduğu yazıldığı hâlde, üzerine elle işâret yapılmıştır (bk. 314 / R79, şahidlerin imzaları). Bâzı hâllerde de her iki tâbirin bir arada *nişan damga* şeklinde kullanılmasından, bu iki mefhûmun zamanla birbirine karışmış olduğu anlaşılmaktadır.

Damgaların dış görünüşlerinde, sâde ve süslü olmak üzere, dörtköşe ile yuvarlak arasında, muhtelif büyüklük ve şekillere tesâdüf edilir.

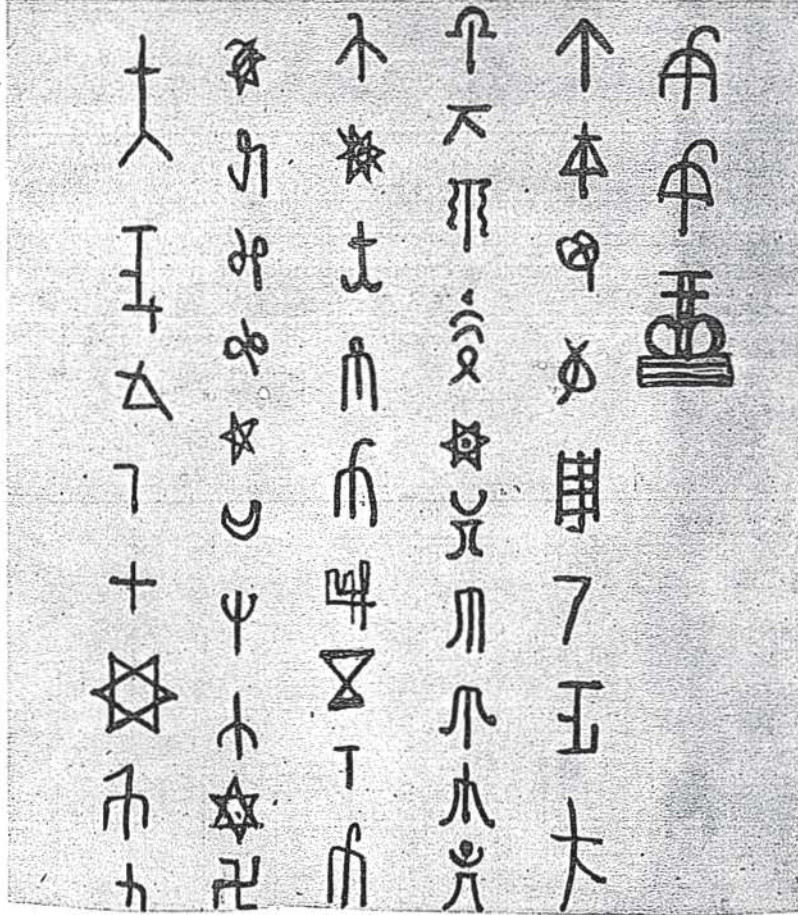

1. Vesikalarda kullanılan damgalardan bâzı örnekler.

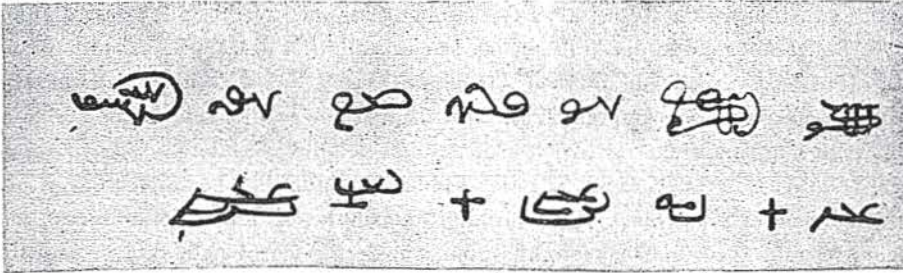
Bu çerçevelerin içi çeşitli süsler ile doldurulmuştur. Bunların bâzıları süslü şekiller, bâzıları da, büyük resmî damgalarda görüldüğü gibi, muntazam çizgilerden ibârettir. Fakat bunlar arasında bu boşluğun uygur yazısı ile doldurulmuş olanları da bulunmaktadır. Msl. dört-köşeli şekillerden Mal., II, 3 'teki mühürün içindeki yazı uygurca olmalıdır (belki de vesikayı tanzim eden *tutsu* 'nun adı?), 168/19, 174/25, 208 b/60, 213/15, 224/76 (üç satır üzerine uygurca), 197/48 (iki satır üzerine uygurca) ve 317/80 (uygurca?) ve yuvarlak şekillerden, 224/76, 105/020 (uygurca?) ve 168/19 (uygurca: *çın*?) sayılı vesikalardaki mühürler de bu bakımdan araştırılmağa değer. Mühürlerin bir kısmı vesikalarda iyi çıkmamıştır. İyi çıkanların hususî tertibat ile yeniden gözden geçirilmesi daha açık neticeler verebilir.

Nişan şekillerine gelince, bunları işâret ve yazı olmak üzere, iki bölüme ayırmak mümkündür.

İşâretler içinde iyi seçilebilen şekillerden bazı örnekler için bk.

2. Vesikalarda kullanılan işâretlerden bâzi örnekler.

3. Vesikalarda kullanılan yazılı işâretlerden bazı örnekler.

Bâzı vesikalarda, bilhassa şâhidler arasında, isimleri farklı olduğu hâlde, işâretleri birbirinin aynı olan şekillere rastlanır (bk. msl. 282/R 12). Diğer vesikalarda da, bunun gibi, benzerlikler bulmak mümkündür. Bu benzerlikler nişanların, şahıslara âit olmaktan çok, âilelerin müşterek alâmetleri olduğuna da delâlet edebilir. Bu husus burada bizi doğrudan-doğruya ilgilendirmemekle birlikte, türk ictimâî hayatında çok mühim bir yer tutan alâmetler meselesi ile karşı-karşıya getirmektedir ki, bunun çok dikkatle araştırılmağa değer bir mevzû teşkil ettiği şüphesizdir.

Nişanlar içinde imzaya doğru götüren misâllere de rastlamak mümkündür. Damgalar arasında uyurca yazılı mühürler bulunduğu gibi (yk. bk.), nişanlar arasında da işâretler ile imzalara rastlanır. Bk. msl.

1. *çın* ("doğru"), 223/75, 225/77 (yanındakisi de uyurca olabilir), 280/R 10, 314/R 79, 161/12.
2. *çın ol* ("doğrudur"), 319/R 84 (karışık veya süslü olarak, tam bir imza tarzında yazılmıştır), 87a/011
3. *edgü kelgü*, 285/R 15 (buradaki dört şâhidin imzasından ilk üçü dış şekli ile çince yazıya benzetilmiş, fakat yazısı uyurca yazılmıştır. İlk imza baştaki yazıya benziyor, diğerlerinde de *edgü* kelimesi bulunabilir. İkincisi ise, üç satır üzerine yazılmıştır).
4. Uyurca yazı olduğu şüphesiz şekiller için bk. 199/50, 307/R 69,120/035, Mal., I, 1, 155/6, 284/R 14.

Henüz çözülmemiş olmakla beraber bu işâretlerin uyurca olduğu ve muhtemel olarak, birer imza başlangıcını teşkil ettiği düşünülebilir.

Damga ve işâretlerin vesikalardaki yerlerine gelince, bunlardan nişanlar vesikanın sonunda bulunmaktadır. Sayısı fazla olduğu zaman, bunlar vesikanın alt kısmında ayrı bir satır üzerine sıralanmaktadır. Bâzı şâhid ve nişanların bulunduğu vesikalarda, şâhidler umûmiyetle alt-alta sıralanmakta ve nişanları da, isimleri hizâsında, satırın sonuna konulmaktadır.

Damgalarda ise, bunların, vesikanın nev'ine ve çeşidine göre, muayyen yerlere konulduğu anlaşıyor. Msl. devlet müesseseleri tarafından verilen (elçi,

memur v.b. iâşe ve nakil vâsıtaları için alınan aynı vergiler ile ilgili) vesikalarda, büyük bir *al-damga* yanında, daha başka küçük mühürler de bulunmaktadır (bunların sayısı bâzı vesikalarda altıya kadar çıkmaktadır). Çok mühürlü olanlar ekseriyet teşkil eder ve bunlar vesikanın son satırı üzerinde ve sağdan sola doğru sıralanır.

Ferdler arasında iki taraflı yapılan mukavelelerde çok defa vesikayı veren (bâzı hâllerde alan da) mühürünü basmaktadır. Vesikalarda, ehemmiyet ve nev'ine göre, mühürlerin muayyen yerlere basıldığı anlaşıyor. Mühürler umûmiyetle, vesikanın başında, ortasında ve sonunda olmak üzere; üç yere basılmakta ve senedin

büyüklüğüne göre, aşağıda aynı sıra ile bir daha tekrarlanmaktadır (msl.)

ve). Her iki tarafın kendi mühürlerini kullandıkları vesikalarda, bunların daha çok kendileri ile ilgili hükümleri ihtîâva eden kısımlara bastıkları anlaşıyor.

VI.

VESİKALARIN ŞEKİL VE MEVZÛ BAKIMINDAN TASNİFİ

Aynı zamanda bir kaç mevzuu içine almış olmalarından dolayı, vesikaları umûmî bakışı kolaylaştıracak şekilde bir tasnife tâbî tutmak kolay değildir. Bunlar dış şekillerine göre sınıflandırılabilceği gibi, içindeki mevzûlara göre de ayrılabilir. Fakat bu hususta kesin bir adım atmadan önce, bu vesikaların her bakımdan iyice araştırılmış olması gerekir. Mevcût vesikaların ve vesika mâhiyetindeki kayıtların şimdiye kadar bilenen sayısı aşağı-yukarı 400 'ü aşkın olduğu hâlde burada ancak 300 kadarı göz önünde tutulmuş ve bu sonuncu sayının da yalnız yarısı neşredilmiş bulunmaktadır.

Vesikaların içine aldığı çeşitli mevzû ve mâlzeme hakkında bir fikir edinmek için, bunların her türlü iddianın dışında, burada en basit bir listesinin verilmesi faydalı olacaktır.

1. Büyük defter ile ilgili kayıtlar (krs.).
2. Devlet teşkilâtı ve devlet idâresinde vazifeli kimseler ile ilgili kayıtlar (ıduk-kut, tigit, beg, ilçî, nöker, büyük ordu, on-baş, yüz-baş, devlet hazinesi, mâliye v.b.).
3. İctimâî sınıflar ve meslek sâhipleri ile ilgili kayıtlar (kul, câriye, elçi, tapıgıcı, kalancı, bağcı, inçü bağcı, işçi, ulağcı, alımçı, birimçi, akrabalar v.b.).
4. Dinî müesseseler ve din adamları ile ilgili kayıtlar.
5. Vergiler ile ilgili kayıtlar (a. vergi çeşitleri, b. nakdî ve aynı vergiler, c. iş mükellefiyeti; isimleri için bk. msl. alban, başık, birim, birt, borluğ, aş, kap, kabın, kalan, kanlık, kaylalık, aş, kepez, koluş, kopçır, kurut, salık, tarığ, tesik, tüşük tütün, umtu, yasağ ve mahsûl vergisi v. b.).
6. Vakıf müessesesi ile ilgili kayıtlar.
7. Vasiyet-nâmeler ile ilgili kayıtlar.
8. Evlâtlık ve besleme ile ilgili kayıtlar.

9. Kölelik ile ilgili kayıtlar (*a. satış, b. rehin, c. azad edilme; d. evlenme, e. şikâyetler*).
10. Arazi ile ilgili kayıtlar (tarla: *tarığ [yür, kebez, arpa, v.b.] tarıgu yir, bağ, bahçe*); (*a. vakıf, b. satış, c. kira, d. rehin, e. ortaklık, f. istifâde v. b.*).
11. Para ile ilgili kayıtlar (*gümüş, yarmak gümüş, yastuk gümüş, yongaklıg gümüş, y. f. yarmak gümüş, yastuk, çav, yastuk çav, yongaklıg çav, yastuk çongduy bav çav, v. b.*).
12. Zirâat mahsûlü ile ilgili kayıtlar (*kebez, arpa, buğday, tüki, tarıg, üyür, yür, üzüm, susam*).
13. Zirâat mahsûllerinden elde edilen yiyecek ve içecek maddeleri ile ilgili kayıtlar (*un, susam yağı, şarap, sücüg, saman, talkan, tıngcan, yağ, ot*).
14. Zirâat mahsûllerinden elde edilen sanâyi maddeleri ile ilgili kayıtlar (*koğbu, kidiz, yirlik, işlenmiş koğbu, yongaklıg koğbu, böz, yongaklıg böz*).
15. Hayvanlar ile ilgili kayıtlar (*at, ud, eşek, koyun, eçkü, teke, oğlak, ulağ boğaz at, at hursızı, at teri, ulağ teri, kopar, yük, uğırçak*).
16. Hayvanlardan elde edilen maddeler ile ilgili kayıtlar (*kidiz, yağ, et, yung, yürüng yung, yorgut*).
17. Ticâret ile ilgili kayıtlar (*anlaşmalar, ticâret mektupları, ticâret malı: tavar, yongaklıg tavar, turku*).
18. Kullanma eşyası ile ilgili kayıtlar (*ton, iskirti, töşek, kançuk, ulatu, yonak, işiç, saç, ayak, yıbak, ulpak, kiçir v.b.*).
19. Mektuplar.

VII.

VESİKALARDAN NÜMÜNELER

I.

(T. II. Ç. nr. 5 [315/R 78])

METİN

1. küskü yıl sekiz-inç ay sekiz yigirmike
2. men tüşimi ağır igke tegmiş-ke
3. edgü ayıg bolğay men tip kişim
4. sılañg-ka bitig koğdum minte
5. kin er-ke beg-ke tegmetin evim-
6. ni tutup oğlum altmış kay-a-mı
7. asırap yorız-un oğlum kosañg esen
8. kay-a olar ögey anamız biz-ke
9. tegir alır biz tip almaz-un katıl-
10. maz-un-lar apam birük alır biz
11. tip çamlaslar-lar uluğ sşü-ke
12. bir altun yastuk oğlan tigid-

13. lerke birer k  m    yastu  
14. i  ger   a  lı  -  a bir yastu  
15. i  ger   a  lı  -  a bir at birip
16. a  r   yın-  a tegip s  z-leri
17. yorımaz-un bu bitig-ni sutz-a
18. ked çay-a tutu   t  kel-e kimts  
19. ba  lap   uvra   tav  a   yeke iki  
20. ba  lap budun   ata  -larım asan-a
21. olar   skinde birtim tanu   i  ge
22. tanu     ara toym bu tam  a meni   ol
23. men   aysın ayıtıp bitidim
24. bu tam  a men tav  a   yeke-ni   ol
25. bu tam  a men asan-a-ni   ol

I.

(T. II. G. nr. 5 [315/R 78])

TERCÜME

1. Sıçan yılı, sekizinci ayın on sekizinde,
2. ben T  şimi a  r hastalığa tutulduğum için,
3. iyi veya fena olacağımı d    nerek, karım
4. Sıla   'a vasiyetn  me bıraktım. Benden
5. sonra başka bir kimse ile evlenmeden, evimi
6. idâre edip, oğlum Altın  -Kaya 'nın
7. terbiyesi ile me    l olsun. Oğullarım Kosang ile Esen-
8. Kaya onlar, üvey annemiz bize
9.   ittir, alacağız diye, m  d  halede
10. bulunmasınlar. Eğer alacağız diye,
11. d  va ederlerse, büyük orduya (?)
12. bir altın yastuk, şehzâdelere
13. birer gümüş yastuk,
14. i   hazineye bir yastuk,
15. i   hazineye bir at vermek suretiyle,
16. a  r cezaya   arptırılsın ve sözleri
17. geçmesin. Ben vasiyetn  meyi Sutz-a,
18. Ked-Kaya Tutung, T  kele ve Kimts  
19. başta olmak üzere, cemâat ile Tav  a  -Yeke, İki  
20. başta olmak üzere, halk ve yakınlarımdan Asana,
21. onlar huzûrunda verdim. Şâhid İ  ge,
22. Şâhid Kara Toym. Bu damga benimdir.
23. Ben Kaysın sorup yazdım.

24. Bu damga ben Tavgaç-Yeke 'nindir.
25. Bu damga ben Asana 'nındır.

II.

(T. II. Ç. nr. 7 [310/R 73.])

METİN

1. bars yıl tokuz-unç ay altı otuz-ka
2. biz utuz-nunğ baltur athğ temirçi
3. karabaş toyın-çuk-nunğ ay sılg
4. athğ ebçi karabaş bözçi bu ikegü
5. begi-ler-inğe ayıtmatın er ebçi
6. bolmuş-lar kin men toyın-çuk
7. utuz bilen eşitip atırmatın
8. toyın-çuk-nunğ ebçi karabaş-nunğ
9. birtin toyın-çuk ok alır men
10. men utuz-nunğ temirçi karabaş-nunğ
11. birtin men utuz ok alır men: men
12. utuz kulum-nunğ negü erser bar
13. tip toyın-çuk-ka ebçi-ke çam kalmaz
14. men. men toyın-çuk meninğ küñ-nunğ negü
15. erser bar tip utuz-ka kul-ka
16. çam kalmaz men tanuk sarıg tanuk çaysu
17. tanuk ötügen temür bu tamıga biz ikegü-
18. nunğ ol men monğul-buğa ayıtıp bitidum.

II.

(T. II. C. nr. 7. [310/R 73])

TERCÜME

1. Kaplan yılı dokuzuncu ayın yirmi altısında,
2. biz, Utuz 'un Baltur adlı demirci
3. kölesi ile Toyınçuk 'un Ay-Sılg
4. adlı dokumacı kadın kölesi, bu ikisi
5. beylerinden izin almadan, koca ve karı
6. olmuşlar. Sonra biz, Tóyınçuk ile
7. Utuz, bundan haberdar olunca, onları birbirlerinden ayırmadan,
8. Toyınçuk 'un kadın kölesinin
9. vergisini ben Toyınçuk,
10. ve Utuz 'un demirci kölesinin

11. vergisini de ben Utuz almağa karar verdik
12. Ben Utuz kulum hakkında Toyınçuk 'a ve
13. kölesine karşı her hangi bir iddiada bulunmam.
14. Ben Toyınçuk da kölem hususunda Utuz 'a ve kölesine
15. karşı her hangi bir dâvada bulunmam.
16. Şâhid Sarıg, şâhid Çaysu,
17. şâhid Ötüken, (şâhid) Temür. Bu mühür bizim
18. ikimizindir. Ben Mongul-Buka sorup yazdım.

III.

(T. M. 224 [101/40])

METİN

1. ıduķ-kut tenġrkenimiz-ke
2. ülcı
3. tümen ilçı beg-lerke
4. men sevinç bitig birürmen
5. uluġ tefter-te bitidmiş
6. negü ki-mim-tin taş negü-m-e
7. yok bar tip ayıġ önüp söz-i
8. çın bolsar öz başım ölürmen
9. bu nişan mening'ol
10. yılan yıl üçünç ay tokuz
11. yaŋıķa

III.

(T. M. 224 [101/40])

TERCÜME

1. İduk-Kut hazretlerine
2. ilçı
3. tümen ilçı beylere
4. ben Sevinç sened veriyorum:
5. büyük defterde yazdırılan
6. kimselerimden başka her hangi bir
7. var-yok diye laf çıkar ve bu söz
8. doğru olursa, kendi ölümüme râzıyım.
9. Bu nişan benimdir.
10. Yılan yılı, üçüncü ayın
11. dokuzunda.

IV.

(T. M. 225 [282/R 12])

METİN

1. koyu yıl aram ay on sekiz-ke biz inç buğa
2. aruğ ikegü tarbış apam ... erken-te bitig
3. birtimiz erdi koçu-tağı taysanğ borluk balık
4. borluk taştın kaç bölük yir-niñ sadığı
5. altı yüz yastuğ çav içindin yüz yastuğ birip
6. kalğan biş yüz yastuğ çav kaldı bu çav-nı
7. oğul tigin yeñemiz-ke yaz küz kim kelser
8. tegürüp birürbiz tegürüp birmeser-biz bu
9. bitig-ni kim alıp kelser negü yime tıdamayın
10. büdürüp birürbiz bu bitig-deki çav-nı birginçe
11. biz inç buğ-a aruğ iştin taştın bar yok
12. bolsar-biz birle alğuçı tuñgsu taybavşın men
13. inç buğa-nuñg inim esen men aruğ-niñg
14. oğlum kara-a toğm-a ikegü bu bitig-teki
15. çav-nı bitig yosunça negü-ke m-e tıdamayın
16. çam-sız köni birür-biz
17. bu nışan men inç buğ-a-nuñg'ol
18. bu nışan men aruğ-niñg'ol
19. bu nışan men bavşın esen-niñg'ol
20. bu nışan men bavşın qar-a toğm-a-nuñg'ol
21. bu nışan men tanuğ torçı-niñg'ol
22. bu nışan men aruğ-niñg'ol
23. bu nışan men tanuğ tölek kay-a-nuñg'ol
24. men toğm-a bularnı inç buğa aruğ ikegü-niñg
söşinçe bitidim

IV.

(T. M. 225 [282/R 12])

TERCÜME

1. Koyun yılı, ilk ayın on sekizinde, biz İnç-Buka ile
2. Aruğ, ikimiz büyük kardeşimiz Tarbış .. olduğu (ettiği) zaman, sened
3. vermiştik. Koçu 'daki taysanğ bağ ve şehir
4. bağları dışında, bir kaç parça arazinin bedeli olan
5. altı yüz yastuğ paradan yüz yastuğ 'unu vermiş ve
6. geride beş yüz yastuğ kalmıştı. Bu parayı

7. çocukları ile yengemize, yaz-güz, her zaman, kim gelirse,
8. götürüp teslim ederiz. Götürüp vermezsek, bu
9. senedi kim getirirse, hiç bir itirazsız,
10. tamamını öderiz. Bu yazıdaki parayı verinceye kadar,
11. biz İnç-Buka ile Arug her hangi bir sebeple ortada
12. bulunmazsak, berâber aldığımız vârisimiz olan ben
13. İnç-Buka 'nın küçük kardeşim Esen ile ben Arug 'un
14. oğlum Kara-Toğma, ikisi bu seneddeki
15. parayı, yazıdakine uygun şekilde, hiç bir sebep ve
16. itiraza mahal vermeksizin, doğruca öder.
17. Bu nişan ben İnç-Buka 'nındır
18. Bu nişan ben Arug 'undur
19. Bu nişan ben vâris Esen 'nindir
20. Bu nişan ben vâris Kara-Toğma 'nındır
21. Bu nişan ben şâhid Torçı 'nındır
22. Bu nişan ben Aruğ 'undur
23. Bu nişan ben şâhid Tölek-Kaya 'nındır
24. Ben Toğma bunları İnç-Buka ile Arug 'un, her ikisinin sözüne
göre yazdım.

V.

(T. M. 238, D. 176 [285/R 15])

METİN

1. bars yıl tör-tünç ay yigirmi-ke maŋga tölek temür-ke san-lıg
2. tıyuk-taķı taş köprüg-nüŋg öŋgdün suŋar-ķı tegşintürü
3. tam-lıg kaylahķım-nı yana çeŋggür arız yiti küri-lig yir-im-ni
4. yana törtkil çok-daķı tört sıg yir-im-ni yana buyu kıra-
5. daķı üstün çeçek-lik-deki altı sıg yir-im-ni yana altın
6. çeçek-lik-deki dört sıg yir-im-ni .. maŋga san-lıg bu munça yir-ler-
7. im-ni maŋga tölek temürke yonğlaķ-lıg çav yastuķ kergek bolup
8. tolmış ayağ-ķa tegimlig-tin yigirmi yastuķ çoŋgduŋg bav çav
9. alıp taşıķ-ķa bu yir-ler-im-ni tarıp yiz-ün tip
10. toğrı (?) kılıp birtim
11. tanuķ kerey tanuķ temür buķ-a antaķı aķam inim toğmış-ım ķataş-ım
12. kim kim m-e bolup talaşmaşun-lar..
13. bu nişan men tölek temür-niŋ'ol
14. bu nişan men buyan temür-niŋ'ol
15. bu nişan men tanuķ kerey-niŋ'ol
16. bu nişan ben tanuķ temür buķ-a-nıŋ'ol
17. bu bitig-ni men buyan temür öz iligün bitiyü tegintim..

V.

(T. M. 238, D. 176 [285/R 15])

TERCÜME

1. Kaplan yılı, dördüncü ayın yirmisinde, bana Tölek-Temür 'e âit bulunan
2. Tıyuk 'ta taş köprü'nün ön tarafındaki, etrafı
3. duvar ile çevrili tarlamı (?), yine Çengür-Arız 'daki yedi *küri* 'lık yerimi,
4. yine Törtkil-Çok 'taki dört *sığ* yerimi, yine Buyu-Kıra 'da
5. yukarı çiçeklikteki altı *sığ* yerimi, yine aşağı
6. çiçeklikteki dört *sığ* yerimi, bana âit bu kadar yerlerimi,
7. bana Tölek-Temür 'e para (*yonğlaklığ çav yastuk*) lâzım olup,
8. saygı değer Tolmuş 'tan yirmi *yastuk* para (*çonğdunğ bav çav*)
9. alıp, istifâde etmek üzere, bu yerlerimi ekip-bıcsın diye,
10. kendisine verdim.
11. Şâhid Kerey, şâhid Temür-Buka. Oradaki büyük ve küçük kardeşlerim ile akrabamdan
12. hiç kimse kendisine itirazda bulunmasın.
13. Bu nişan ben Tölek-Temür 'ündür
14. Bu nişan ben Buyan-Temür 'ündür
15. Bu nişan ben şâhid Kerey 'indir
16. Nu nişan ben şâhid Temür-Buka 'nındır
17. Bu vesikayı ben Buyan-Temür kendi elim ile yazdım.

VI.

(T. II. S. 18 [177/28])

METİN

1. küskü yıl bişinç ay üç yañgıka
2. kitir-tin kalgüçi ilçi-ler-ke
3. tuşgu-ka öntürgü bor-tın keysedü
4. açarı tipi (?) yigirmi badman edgü bor
5. amtı oğ birz-ün esen atsız olar-
6. ka tapşurz-un.

VI.

(T. II. S. 18 [177/28])

TERCÜME

1. Sıçan yılı, beşinci ayın üçüncü gününde
2. Kıtır 'dan gelen elçilere,
3. karşılama şarabından Keysedü
4. Açarı yirmi (?) *batman* iyi şarap

5. derhâl versin. Esen ve Atsız onlara
6. teslim etsin.

VII.

(T. M. 68 [168/19])

METİN

1. ud yıl çakşapat ay iki oduz-ka
2. buyan temür ilç-i-niñg nökür-
3. leriñge keşig aş-ka birgü bir
4. sıg eđ biş tembin bor-mı turpan
5. sanın-ka tuğup taķış-kay-a
6. birşün.

VII.

(T. M. 68 [168/1933])

TERCÜME

1. Sıgır yılı, on ikinci ayın yirmi ikisinde
2. Buyan-Temür ilçinin adamlarına
3. sıra yemek için verilen bir
4. sıg et, beş tembin şarabı, Turfan
5. hesabına kaydedip, Takıs-Kaya
6. versin.

VIII.

(T. II. 035 [120/035])

METİN

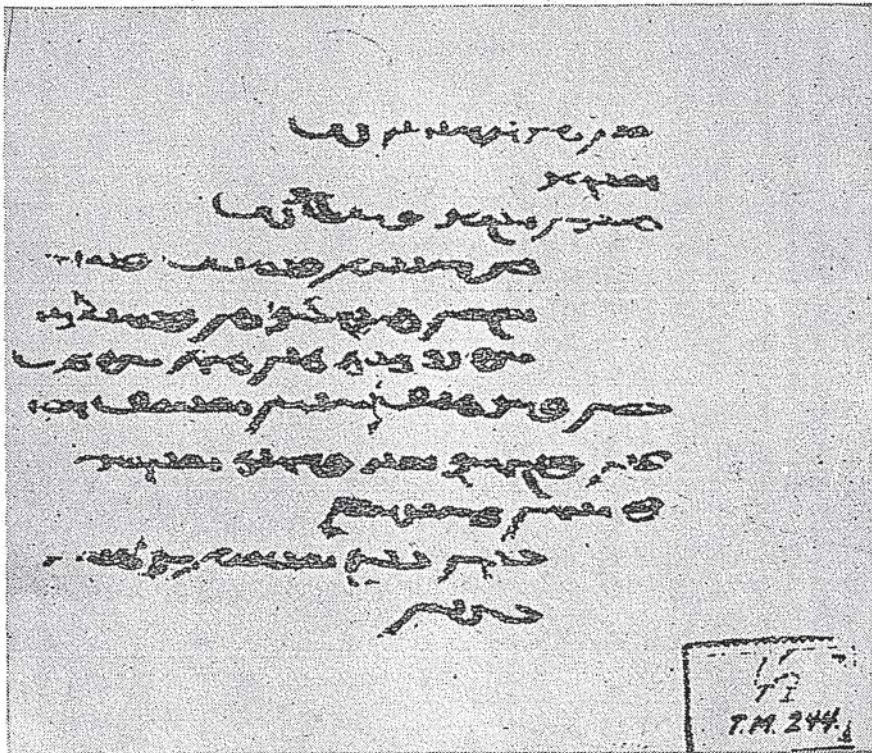
1. biz kuğluğ kıya temir turmuş kalımdı il
2. temir ması balta başlap boruluķa söz-
3. ümüz yemü sen bu temir kıya-ķa ton
4. sadıǵı iki yarım böz-ni birgil
5. usal bulmaşun bu nişan biz-niñg'ol

VIII.

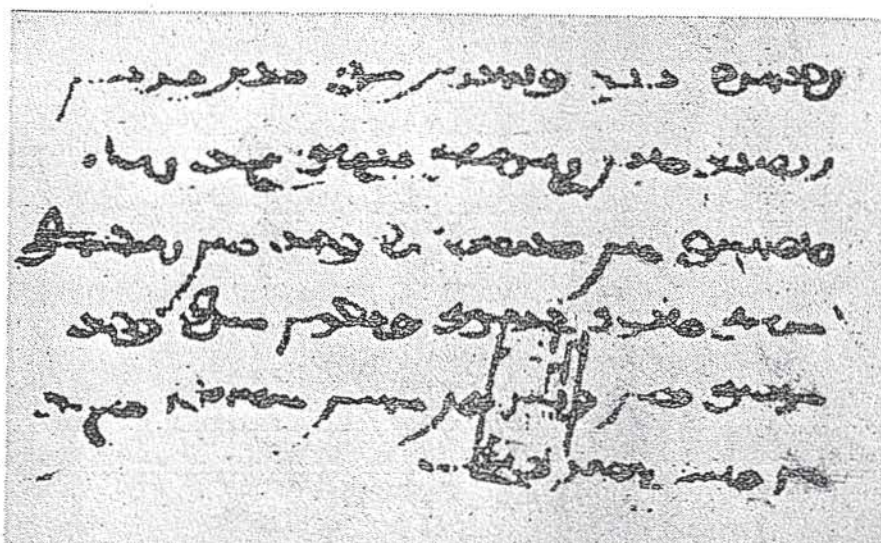
(T. II. 035 [120/035])

TERCÜME

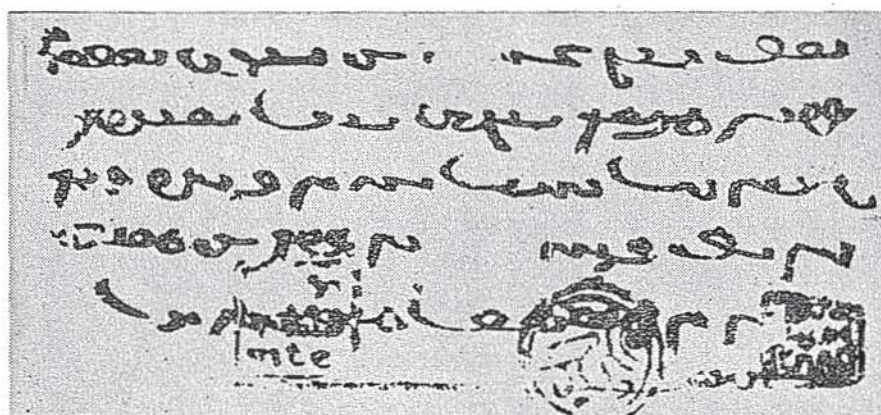
1. Biz Kutlug-Kaya, Temir, Turmuş, Kalımdı, İl-
2. Temir ve Maşı Balta başta olmak üzere, Borulu 'ya sözümüz:
3. sen bu Temir-Kaya 'ya elbise
4. satışı karşılığı olan iki buçuk pamukluyu ver.
5. İhmâl edilmesin. Bu nişan bizimdir.

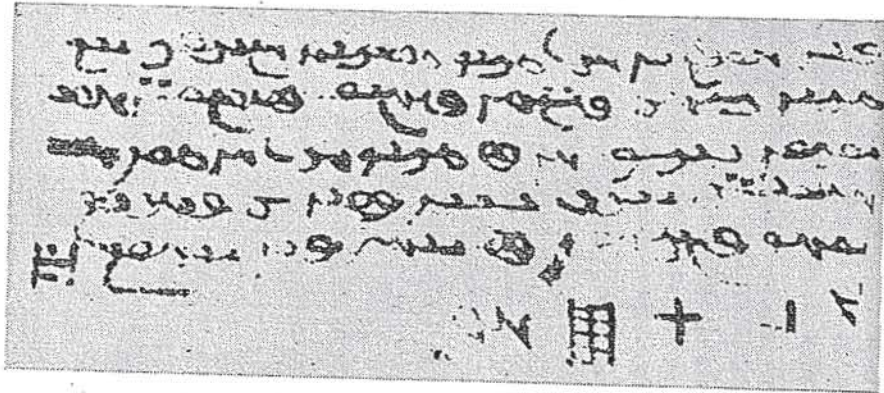
III. (T. M. 224 [101/40]).

VI. (T. II. S. 18 [177/28]).

VII (T. M. 68 [168/19]).

VIII. (T. II. 035 [120/035]).